
3 1761 06737009 8

VELUT
ARBOR
ÆVO

М. ДРАГОМАНІВ.

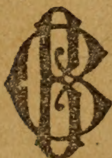

ШЕВЧЕНКО, УКРАЇНОФІЛИ

й

СОЦІЯЛЇЗМ.

Друге виданнє, з передмовою ІВАНА ФРАНКА.

ЛЬВІВ, 1906.

НАКЛАДОМ УКРАЇНСЬКО-РУСЬКОЇ ВИДАВНИЧОЇ СПІЛКИ,
зареєстрованої спілки з обмеженою порукою у Львові.

З друкарні Наукового Товариства ім. Шевченка
під зарядом К. Беднарського.

ПЕРЕДНЄ СЛОВО.

В р. 1880 у кружку львівської української молодїжи, що ґрупувала ся довкола редакції „Сьвіта“, ходив у відписах вірш, написаний одним із членів тої молодїжи під заголовком „Вопль ц. к. галицького народовця“. На жаль, я не маю повного тексту сього вірша в руках, а в друк він тодї чомусь не попав. Він починав ся, скільки тямлю, строфою:

Чули? З Женеви прийшли
Дуже страшливії річи!
Кажуть, Татарин якийсь
Геть Кобзаря покалїчив.

Далї „ц. к. народовець“ у побожнім перестрасї переповідав зміст уваг „Татарина“, обурював ся на те, що Кобзаря здеґрадовано з пророка, з історика України і признано йому тільки „нюх історичний“ і кінчив не тямлю вже, чи якимось побожним бажанєм, чи крепкою лайкою. Се була гумористична пародія того дійсного враженя, яке зробила видана в IV томі женевської „Громади“ статя М. Драгоманова „Шевченко, украјнофіли ј соціјалізм“ (стор. 101—230).

Справдї, статя викликала в деяких сферах галицьких українофілів того часу формальний переляк,

немов прилюдно, голосно вимовлене богохульство; в иньших сферах, спеціяльно в кружку, що купчив ся біля Володимира Барвінського, редактора „Правди“, переважало роздразненє, що знайшло собі вираз у статї В. Барвінського „Відповідь п. М. Драгоманову с причини нападів в „Громадї“ (Правда 1879, ст. 376—390). Барвінський, що правда, реаґував тут тілько на статю поміщену в тій же IV кн. „Громади“ п. з. „Де шчо про львівських народовців і соціалізм в Галичині“ (З поводу брехнї „Руского Сіона“ та „Газеты Школьнои“), стор. 361—370, але з принагідних вибриків у сторону статї про Шевченка, прим. з підчеркненя допущеної Драгомановом граматичної помилки „eine überwundene Standpunkt“ видно було, що й ся статя не мало псувала крови Барвінському. Правда, анї він сам, анї нїхто иньший із тодїшнїх народовців не взяв ся отверто поборювати сю статю, не висловив і не мотивував прилюдно поглядів, які б заперечували висновки Драгоманова. Що найбільше обмежено ся тим, що в сьвяточних промовах на Шевченківських вечерницях та комерсах, іґноруючи весь майстерний будинок драгоманівської арґументациї, стверджувано з більшим завзятєм, як зрозумінєм дїла: Нехай собі Драгоманів говорить що хоче, а Шевченко таки наш пророк, наш учитель, наш історик і взір українського патріота!

З другого боку ми, молоді соціялїсти і раціоналїсти, в ту пору за надто мало були підготовані в українській історії та лїтературі, занадто живо занятї самою теорією соціялїзму та починами соціялїстичної пропаґанди на місці, щоб могли забрати голос у сїй справі. Шевченко й без того мав для нас тілько історично-лїтературне значінє, а уживати його для пропаґанди соціялїстичних ідей на нашім ґрунті, ще до того у Львові, серед переважно польських робітників, нам нїколи й не спадало на думку. Аж пізнїйше сам Драгоманів зробив пробу в тім напрямі, видавши спе-

ціяльно для Галичини, для міської публики Шевченкову „Марію“ латинськими буквами; книжечка, хоч сконфіскована нашими властями, пішла дуже добре, але й тут головним знарядом пропаґанди була не сама Шевченкова поема, а передмова Драгоманова.

Коли додати до того ще факт, що на Україні, де праця Драгоманова могла б була знайти найбільше відгуку і викликати діскусію, „Громада“ взагалї вважала ся дуже страшною нелеґальщиною і хоч і була декому відома, то все таки читала ся мовчки і не викликала ніякої прилюдної дискусії, то зрозуміємо, чому й отся стаття про Шевченка пройшла в своїм часї майже не завважена українською публїцистикою, не викликала ніякої дискусії, ніяких поправок анї потверджень, лишила ся скарбом на довгі роки закопаним у землю.

А вона справдї скарб, богатий скарб не лише фактів — їх нинї маємо далеко більше, ніж мав Драгоманів, тай на підставі нових матеріялів можемо спростувати не одно таке, що він приймав за факт[1]) — але головно думок і критичних уваг не лише про самого Шевченка, а ще більше про сучасну йому українську і російську суспільність. Усе те, що про ті річи говорить Драгоманів, хоч не дає повної, пляСтичної картини, але кидає ярке сьвітло в хаос тодїшнього житя і мусить бути взяте на увагу кождим, хто захоче відтворити нам повну картину Шевченка і його духової еволюції на тлї його часу.

Драгоманів у своїй працї не дав нам повної, пластичної картини житя й розвитку Шевченка на тлї його часу. Він і не міг дати нам сього, не маючи під

---

[1]) Зазначимо тут безпідставність його припущеня, буцім то автором Исторіи Руссовъ був кн. Репнїн і буцім то на нїй слїдно вплив ідей декабристів, спростуємо його маловаженє Шевченкової лектури і т. и.

руками анї повного, критичного виданя його творів (російські писаня Шевченка були майже зовсїм невідомі йому), анї зводу споминів про нього иньших людий, анї того засобу листів Шевченка та його сучасників, яким тепер розпоряджаємо ми. Другий роздїл його статї, присьвячений житю й творчости Шевченка, се радше аналїза й критика матеріялу, що мусить служити для змальованя такої повної картини, анїж проба синтези. Тай сама вихідна точка статї, сам, так сказати, привід, задля якого вона була написана, був не історико-лїтературний, але хвилевий, публїцистичний; Шевченко був тут не основою, а радше побічним предметом. Вихідною точкою було повстанє і пропаґанда соціялїстичних ідей на Вкраїнї і питанє, на скілько можна самого Шевченка вважати соціялїстом чи соціяль-демократом, і то не лише прихильником ідей, але також їх пропаґатором, і на скілько його твори можна вживати для пропаґанди тих ідей серед українського народа.

Нам сьогоднї само поставленє такого питаня мусить видати ся нераціональним і невартим такої довгої та детальної відповіди, яку дав на нього Драгоманів. Та треба перенести ся в ті часи, коли писала ся його статя і в душевний стан тодїшнїх передових кругів російської суспільности, яку мав перед очима Драгоманів пишучи свою статю. Соціялїстичні ідеї розпалювали людий до фанатизму; при тім же ті ідеї далекі були від тої критичности, якої набрали ся пізнїйше. Маркс (і то лише перший том) був євангелієм, а те, чого не ставало в ньому, доповнювано фантазією, чутєм. Великий соціяльний переворот мерещив ся всїм на яві; Енґельс і иньші західно-европейські соціялїсти пророкували його настанє за 10 лїт, а коли ті лїта минули, переносили речинець на дальших 10 лїт і т. д. В головах Росіян, переважно людий широкої, але несистематичної осьвіти, ті ідеї родили формальний хаос і завершували ся самими фантастичними перспективами, де

„остатнї слова“ західно-европейської науки чудернацьким способом мішали ся з віковічними забобонами старої Росії. Тямлю, як приїзжі до Львова російські соціялїсти, бачучи наші дрібні змаганя коло просьвіти народу і творення свого письменства, сьміяли ся з нас і говорили зовсїм катеґоричним тоном:

— І що вам заходити ся коло таких дурниць! Час іде до того, що всї люди мусять бути рівні, отже всї національні ріжницї мусять щезнути, а ви працюючи для здвигненя своєї якоїсь нациї робите тільки назадницьку, реакційну роботу.

І даремно було говорити їм, що вже хоч би для пропаґанди тих самих ідей рівности серед нашої суспільности ми мусимо вживати того язика, яким вона говорить і думає.

— Не нужно! Не нужно! — відповідали діктаторським тоном наші розмовники (а були між ними й родовиті Українцї). — Малі нациї мусять приставати до великих і вчити ся їх язика. Отсе найпростїйша дорога до вселюдської рівности.

З другого боку пророкованя західно-европейських соціялїстів, особливо марксістів, про близькість соціяльної революциї, та вид Росії, безвладної, скованої автократизмом і в полїтичнім і в економічнім розвою, наскрізь хлопської і неподатливої на революційну пропаґанду наповняв російських соціялїстів жахом, що ануж завтра прийде загальний клядерадач, а нас при тім не буде? Ануж соціяльна революция з усїми благодатями, що мали висипати ся „на другий день по нїй“, обмине Росію? Се питанє ворушило ся вже в 60-их роках; над ним ломали собі голови і Герцен і Чернишевський; один хапав ся за відкриту Німцем Гакстгаузеном російську „общину“, щоб переконувати себе й иньших, буцїм то Росія силою тої общини вже й тепер близша соціялїстичного ладу, ніж західна Европа; другий накручував Геґелеві льоґічні тріяди

(„Письма безъ адресса“), щоб доказати, що не вся людськість мусить в однаковім темпі переходити всї фази розвою; що одна частина перейшла довговіковою працею, те друга, користаючи з її здобутків, може перейти в дуже скороченім темпі; значить, і Росія від свого абсолютного режіму і прімітівно-хлопського стану може при щасливах обставинах з меншим баґажом перескочити до соціялїстичного ладу, ніж західні, традицією перетяжені краї. На сю тему ще в 70-их роках вела ся забавна полєміка між Ткачовим, редактором російської еміґрантської часописї „Набатъ“, і Енґельсом, який з комічним патосом відкидав претензії Росіян і відсилав їх у кут ждати своєї черги, коли соціяльна революція, обійшовши передові країни, зволить загостити й до Росії.

В кінцевих уступах отсеї статї Драгоманова знайдуть читачі приклади на те, яких розпучливих способів хапали ся російські революціонери, щоб хоч сяк так навязати свою пропаґанду до якихось живих традицій у народї, щоб у даний момент, у часї вибуху загального катаклїзму в Европі, потягти також маси російського народа до революції. Недокладне знане власного народа і власної історії, поверховний і більше санґвінічний ніж льоґічний спосіб думаня доводив до куріозних проб. Одні навязували до роскольницьких способів пропаґанди, иньші до традиций „понизової вольніци“, до бунтів Разіна та Пуґачова, навіть із самозванними царями включно; иньші силкували ся підкладати свої пляни під містичний термін „слушного часу“, про який мріяло селянство, особливо на Українї, пробували будити традиції козацтва та колїївщини, а нарештї хапали ся й за найвиднїйшого представника новочасного українського відродженя, анектуючи його і як чоловіка ідей і як практичного діяча для себе.

Коли б усе те обмежало ся на теоретичну діскусію, то розумієть ся, можна б було здвигнути плечима і лишити людий діскутувати далї. Але при тій гарячч-

ковости та імпульсивности, з якою вів ся тодішній революційний рух у Росії, кожда така ілюзія, кожда льоґічна помилка могла довести до великої шкоди, до страти сил і формальних катастроф, які крім людий безпосередно причасних до діла дуже легко могли захопити й людий зовсім непричасних до нього Аджеж на очах був клясичний приклад указу з мая 1876 р., для якого безсовісні люди вжили приводу — видання одною революційною ґрупою кількох українських пропаґандових брошурок у Відні, а репресією за се був указ, що на довгі десятиліття мав зовсім знівечити всякий, хоч і найприроднійший національний рух на українській землї. Оттим то стаття Драгоманова, руйнуючи соціялїстично-революційні ілюзії що до особи й поезії Шевченка, була корисна як причинок до того отвереженя, без якого і найблагороднійші революційні пориви часто пропадають марно.

Та була ще й друга ґрупа ілюзій, які робили собі иньші Українці що до Шевченка і значіня його творів. Се був тзв. культ Шевченка в Галичині, якого представленю присьвячена перша частина статї Драгоманова. З незрівнаною діялєктикою і влучністю схарактеризував він тут вихідні точки того культу в суперечних поглядах на Шевченка самих його найблизших товаришів, Кулїша та Костомарова, щоб потім показати, як модіфікували ся та карикатурували ся ті погляди в Галичині серед ріжнородних партій та фракцій, що витворили ся в лоні галицько-руської інтеліґенції. Рукою великого сатирика, при тім анї на хвилю не зходячи з дороги совісного історика, малює тут Драгоманів ті контрасти від пророцької авреолї, якою дехто окружав Шевченка, аж до ординарної лайки та церковних проклять, які кидано на нього з иньшого боку, а все в тій ілюзії, що Шевченко — суть і корінь українства, що величаючи його підносить ся українство, а нищачи та лаючи його задаєть ся смертельний удар сому українству. Від часу написаня статї Драгоманова

прийшлось би не мало нового матеріялу в тім же роді додати до його малюнка, матеріялу не менше куріозного як той, що зібрав Драгоманів. Та досить буде зазначити, що в чільній части галицько-руської інтеліґенції власне ся часть праці Драгоманова мала значний вплив і що більше-менше від появи його праці датуєть ся упадок того безтямного та містичного культу Шевченка і рівночасно змаганє до критичного студіованя його письменської спадщини.

Обік тих головних сторін, де Драгоманів виступає як критик не стілько літературний, скілько громадський, як великий пищитель ілюзій та самообманів, маємо в його праці не мало позитивного, що має свою вартість і по за рамами самої теми. Сюди треба зачислити його уваги про ту вбійчу ростіч серед української громади, що лишала такого Шевченка самітним і безрадним у найтяжших хвилях його житя, про ту безпроґрамовість і несистематичність праці, що й тепер заїдає не мало наших талановитих людий, про важність гуртового і солідарного зусиля для успіха всякої громадської праці, про відміни громадської еволюції в Росії супроти західної Европи, про важність міст у суспільнім розвою і т. д. Як інтересне особисте признанє Драгоманова підчеркну ще те, що він говорить про свої давнійші вислови про Шевченка як противника українського сепаратизму в „Недѣлѣ“ 1874 та в „Кіевскомъ Телеграфѣ“ 1875, зазначаючи тепер, 1879 р., свій відмінний погляд на сей бік Шевченкової поезії. Такі признаня Драгоманова до зміни його поглядів дуже рідкі і для того тим інтереснійші, не як признаки людської слабости, а власне як сьвідоцтва росту та поглубленя його поглядів в міру розширеня сьвітогляду та глубшого вникненя в дійсні факти.

Передруковуючи отсю многоцінну, а так мало відому ширшому загалови працю Драгоманова, надіємо ся, що тепер вона не збудить ніяких квасів та сердитостий. Те, що було в ній задирливе в своїм часі,

давно перейшло до історії та обсипало ся мов віцвилий цьвіт; те що в ній основне, виношене в души автора і висловлене ясним, горячим словом, лишаеть ся и до нині цінним і неперестарілим і гідне того, щоб як окраса нашої критичної літератури було в руках усіх, кому дороге наше слово і дорогі ті ідеї, для яких працювали й бороли ся оба чільні сини України — Шевченко й Драгоманів.

ІВАН ФРАНКО.

I.

Із одної печі та не одні речі. — Шевченко вже не „безумний патріот“. — Шевченко ніколи й не був „сепаратистом“. — Шевченко ворог Росії й Польщі й козако-український републіканець. — Шевченко ворог Росії. — Шевченко мирний патріот. — Шевченко пророк „своеї хати й своеї мудрости“, яка вберега од „джуми нігілїзму“. — Шевченко не соціяліст і не революціонер, а законний австрійський поступовець. — Шевченко не „современный украинофилъ“. — Шевченко нігілїст і соціялїст. — Шевченко Христос і Беліал. — Шевченко для посьвячених і не посьвячених. — Так завше з пророками

Шевченко на стілько великий чоловік для українства, що зовсім не диво, коли на його так часто оглядають ся Українці й не Українці, коли зайде розмова про українську справу. Лихо тільки, що доси ніхто не зважився докладно розсудити об тім, що таке справді Шевченко сам по собі й у свій час, — а всі, хто брався писати про нього, перш усього думали про себе і кожний повертав Шевченка, як йому на той час було треба, та, глядючи на те, перед ким говорилось про українського кобзаря.

Найбільш разючий примір такого повертання показав один із найблизших приятелів Шевченка, д. Куліш, який у 1857—61 рр. виславляв Шевченка, як на віки славного громадянина, поета й навіть „першого історика“ України, — (Эпилогъ къ Чорной Радѣ. 1857. Чого стоить Шевченко яко поетъ народній. 1861), а в 1875—77 рр. знайшов у ньому тільки

„пьяную музу, поддержанную худшими а не лучшими умами своей родины“ (Исторія возсоединенія Руси. Козаки по отношенію къ обществу и государству). В сьому примірі крутіння Шевченка діло доходить до явного скандалу тільки через те, що його робить один, той самий чоловік. Тільки ж подібно, як д. Куліш, повертали Шевченка по свойому й иньші люди одної, тієї ж самої партії, яка вважала Шевченка своїм пророком, — українофільської партії в Росії й в Австрії. Так українофіли, приятелі Шевченка в Росії, говорючи про нього, налягали більш усього на те, що він не єсть, або й не був „краєвий патріот“, а инакше сказати, не має, або й не мав того, що в Росії зветь ся „українським сепаратизмом“.

В 1857 р., коли українолюбство ледви розправляло крила, підбите в 1847 р., та ховалось під захист московського славянолюбства, д. Куліш в „Эпилогѣ къ Чорной Радѣ“, напечатанному в московській „Русской Бесѣдѣ“ 1857 р., навіть іще не сьмівши назвати Шевченка по імени, й заговорив про сього „величайшаго поэта южнорусской поэзіи, пѣвца людскихъ неправдъ и собственныхъ горючихъ слезъ“ ось як:

„Называютъ его безумнымъ патріотомъ; а между тѣмъ онъ-то и нанесъ первый ударъ тому вредному мѣстному патріотизму, который поднимаетъ на ходули своихъ аттестованныхъ исторіею героевъ и отворачиваетъ глаза отъ доблестей сосѣдняго народа, — тому патріотизму, который полагаетъ свою славу не въ успѣхахъ благоденствія цѣлой страны, а въ торжествѣ какой нибудь партіи, или даже нѣсколькихъ лицъ, иногда очевидно во вредъ всему народонаселенію... (??) Такъ! онъ доходилъ до безумія въ изліяніи своего гнѣва на беззаконія людскія; онъ былъ неистовъ, когда призывалъ небо и землю противъ тѣхъ, кого считалъ виновникомъ страданія ближняго. Но кто же осудитъ поэта за то, что, поддавшись невыносимой боли сердца, онъ не соблюдалъ мѣры своимъ воплямъ?...“

Через кілька років д. Костомарів, другий товариш Шевченка по карі 1847 р., вже казав в українському місячнику, що в Шевченка ніколи й не було

гріхів „безумнаго патріотизму“. По слову д. Костомарова:

„Ни Великоруссы безъ Малоруссовъ, ни послѣдніе безъ первыхъ не могутъ совершать своего развитія Одни другимъ необходимы; одна народность дополняетъ другую; и чѣмъ стройнѣе, уравнительнѣе, взаимодѣйственнѣе будетъ совершаться такое дополненіе, тѣмъ нормальнѣе пойдетъ русская жизнь. Шевченко, какъ поэтъ народный, чувствовалъ это и уразумѣлъ, и оттого-то его понятія и чувства не были никогда, даже въ самыя тяжелыя минуты жизни, осквернены ни узкою, грубою непріязнію къ великорусской народности, ни донкихотскими мечтаніями о мѣстной политической независимости: ни малѣйшей тѣни чего нибудь подобнаго не проявилось въ его поэтическихъ произведеніяхъ“. (Воспомин. о двухъ малярахъ, Основа 1861, IV, 53).

З малими одмінами слова д. Костомарова завше говорились українофілами в Росії, коли йшла прилюдна розмова про Шевченка. Ми самі говорили трохи подібне в „Недѣлѣ“ 1874 р. і в „Кіевскомъ Телеграфѣ“ 1875 р. І таке говорилось зовсім не з нещирости, а через те, що коли декому з українофілів у Росії справді не хотілось виступати „сепаратистами“, звісно, кожному по своїй причині (д. Костомарів напр. виступав у своїх наукових творах після 1857 р. з думками про „федеративныя начала“ в усіх Русях; иньші прямували до всесьвітніх соціялістичних думок), то їм не хотілось і признатись, навіть і для себе, що їхній „пророк“ був коли небудь „українським сепаратистом“.

А в ті ж самі часи в Галичині люди, які звали себе учениками й Шевченка, й Костомарова з Кулішем, вихваляють Шевченка власне, як пророка козако-української републіки й повстання проти Москви (а перше говорилось) — і Польщі („Вечерниці“ 1862, „Мета“ 1863). Ще в 1872 р. д. Ом. Партицький у книжці: „Провідні ідеї в письмах Т. Шевченка“ говорив напр. таке:

„В поезії „Кавказ“, звернєній проти Росії, заповідає ся отверте повстанє проти Росії (Пров. ід. XVIII). Козацтво й

Черкеси — то (для Шевченка) два головні представителї волї й слави... (там. 15). Ненависть Шевченка до царів, викликана історичними й сучасними споминами, має власний свій корінь в успособленю й характері Українця.' Понятє волї, за котру тільки крови полито, в умі Українця не знає границї. Вже такий нахил того люду, що збиває ся більше на форми републіканські, нїж на форми монархічні. З тої причини в Шевченка навіть добрі й тихі (??), ба навіть біблїйні царі не дізнають пощади" (тамож 17).

В 1877 р. д. Партицький знов казав, що „Шевченко був отвертим противником Росії й її панування над Україною" (Газ. Шк. 1877, ч. 9), — і всякий льоґічний чоловік мусїв спитати: а Польщі? — а далї й: а Австрії, наслїдницї Польщі в Галичинї й помічницї тамошнього польського панства?

Рідко хто з галицьких „народовців" всьмілювавсь держатись на льоґічному козацько-українському народовстві й републїканстві. З 1866 р. „молода" галицько-українська партія постаршала й приняла до себе декого з старших та ще й людий „із становиском", а за приводом совітника й віцемаршалка Лавровського, пароха Качали, директора Ільницького й ин., почала було не тільки миритись із австропольською урядовою системою, а й сама ставати урядовою. Показалась потреба установити й урядовий погляд на Шевченка, якого раз уже партія признала за свого апостола.

Почалось із того, що в галицьких народовцїв із Шевченка почала спадати його неприхильність до Польщі, до маґнатства, а восталась тільки неприхильність до Москви. На прилюдних відчитах висувались у перед такі речі як „Сон" (1870 р.), а такі, як „Гайдамаки" ховались назад. (Де хто робив подібне ж і в Росії, тільки на виворот). Єсть такі, — напр. редактор пів-урядової „Газети школьної", — які й доси стоять на такому переполовиненню „апостола самостійности Руси-України". Другі ж, чеснїйші й льоґічнїйші люди думали вправитись із ним інакше: вони попробували заплющити очи зовсїм на політично-

соціяльний, а особливо на „гайдамацький“ бік „Кобзаря“. Розбираючи „Неофітів“, д. Згарський каже, що Кобзар наш... поставив нам великим, сьвятим приміром образ терплячих за віру мучеників, християнських нововірців, Ні жовчию, ні местию не дише зболїле серце нашого віщого. Не зазиває він земляків своїх до кровавої пімсти на розпинателях, а до непоколебимої віри в правду“ (Правда, 1868, стор. 235). Другий критик Шевченка в ґазеті галицьких народовців, львівський професор унїверситету Ом. Огоновський не згоджуєть ся з сими словами д. Згарського, признаєть ся, що Шевченко говорив таки в „Неофітах“ про месть і т. и. Та все таки в його „Критико-естетичному погляді на деякі поезії Шевченка“, а особливо в промові, яку держав проф. Огоновський в XII роковини Шевченка на зборі, на якому були й вищі урядники галицькі, Поляки, Шевченко малюєть ся перш усього „патріотом“, який клопочеть ся найбільш усього об тім, щоб в Українців була „своя хата, своя воля, своя мудрость!“ Патріот той, звісно, любить нарід, хоче волї йому, плачеть ся на неволю, та все таки, чоловік досить смирний, який проповідає „резиґнацію“, який радий обіймити й ворогів своїх і т. и. Не терпить чоловік той найбільше „чужої мудрости“, через яку пропала й Україна слїдом за Росією. По словам д. Огоновського:

„Шевченко радить землякам, щоб із наукою завитала в них мудрість своя, а не чужа, німецька. До принятя мудрости німецької пани-Українцї не були ще приспособлені, а опроче культура чужа могла б таких недолюдків зробити калїками моральними, позаяк вони ні мови рідної, ні історії не знали... Розумієть ся, що такі недоуки, полизавши дещо німецької фільософії, всяку віру в Бога мусїли втратити. От і жерело сучасного нїгілїзму, що в деяких верствах вижшого й середнього товариства в Росії неначе джума пагубна ширить ся“ (Правда, 1873, 30—31).

Легко зрозуміти, що заховати полїтично-соціяльний бік писань Шевченка було важкенько. Коли не

в Галичині, то де инде, а на нього мусіли звернути більшу увагу. Між иньшим се сталось у Цюриху в 1873 р., коли там зібралось чимало Українців і Москалїв із Росії, Поляків і кілька Русинів із Австрії.

В ті ж самі XII роковини Шевченка, коли читав свою промову проф. Огоновський у Львові, в Цюриху кілька Русинів із Галичини зібрались теж сьвяткувати роковини Шевченка, і д. С. С. виставляв як „головні признаки руського (українського) характеру, спільні з польським, — індівідуальність і сильну любов родини“, — напроти тих Нїмців, які, дивлячись на цюрихських „Росіян“, уважали й Русинів „eine russische Fraction von nihilistisch-kommunistischer Färbung“ (се мусить бути московська партійка нїгілїстично-комуністичної барви). Для того, хто знав тодїшнє житє славянської молодїжи в Цюриху й польський музей ґр. Плятера на цюрихському озері, де директором був звісний д. Духинський, і де намальовано на стінї карту Східньої Европи, на якій було написано, що „туранська Московщина“ має ознаки: неволю й комунїзм, а „арійська Польща з Русю“ — волю й індівідуальність, — хто знав, як неприхильно дивилась більша частина цюрихських Поляків на студентів і студенток із Росії, на їх „нігілїзм, соціялїзм, космополїтизм“ і т. п., — для того тільки й стане ясною промова галицького оратора в Цюриху. Ґазета галицьких українофілів напечатала слова його без усякої уваги. Коли ж у тому самому Цюриху серед „Росіян“ (яких половина була з України), прочитана була статя про Шевченка в поглядами, подібними до тих, яких держить ся д. С– ко, то редакція „Правди“, даючи про те звістку, прибавила: „З деякими поглядами вп. дописувателя, які годї нам тепер враз із одмінними нашими поглядами специяльно наводити, ми не годимо ся“ (Правда, 1873, 340–344, 473). Телєґрама ж, яку післала в спомин про Шевченка, як „співця справи мужицької“, цю-

рихська молодіж „малорусская и великорусская“ до одного з товариств галицької молодіжи, так і не попала в печать.

Звісно, як не всплюйсь, а трудно було зробити з Шевченка смирненького уніятського попика й чиновника під австро-польським урядом, як трудно було повернути й українське народовство на щось середнє між чиновницькою австрійською вірноконституційностю à la „Слово“ й маґнатською державноправностю „à la o. Качала“. І скоро довелось і народовцям галицьким накладати яснїщі барви на сіренький образ, яким намалював Шевченка д. Огоновський. В промові д. Вол. Барвінського в XIV роковини смерти Шевченка (1875 р.) Шевченко виступав уже більшим поступовцем, хоч усе таки таким, що за малим помістив би ся в рямці австрійських порядків і тільки не містивсь у „московських“. Звісно, й для д. Волод. Барвінського Шевченко — немов „історичний дух нашої народности“, й через те, почавши говорити про Шевченка, д. Барвінський сходить на перегляд історії „Руси-України“.

Сю ж Русь-Україну ось як високо ставить д. Барвінський:

„Коли на заході доперва французька революція з кінцем XVIII віку мстить знехтовані досї права людськости й стає переломом для прав свободи одиниції, свободи віри, мисли й слова, — Русь-Україна вже в першій половині XVII віку, одже більше як о 100 лїт уперед, розпочинає се велике дїло всесьвітньої культури“. Тільки ж Україна хоч так випередила Францію й увесь „захід“, — а „довговікова борба нашого народу зовсїм далека від комунїстичних і соціялїстичних переворотів, які проявились на заході. Ідеал нашого народу не перечить природного устрою суспільности. Він не йде до комунїстичного зрівнання всїх багацтв, анї до соціялїстичного зрівнання всїх людий після одної міри. Народнїй ідеал не перечить конечности витворена ріжних верств (кляс) суспільности, але домагаеть ся зовсїм свобідного, нїчим не упривілїованого переходу кождої одиниці з одної верстви в другу, свобідного розвою всїх моральних і матеріяльних сил кождої одиниці. Сей ідеал — се ненарушима підстава неустанного здорового житя економічного й моральпого — так у народі,

як і в цілій людськости. Соціяльна борба України — так далека від комуністичних і соціялістичних тенденцій, як далека її боротьба народня й релігійна — від народньої і релігійної нетолеранції".

По словам оратора Україні не судило ся вдержатись із своїми ідеалами. Вона „упала разом із Польщею (sic !) перед престолом чужого сусіда", — і осталась по заду ходу, на який ступили другі народи після французької революції, заснула, аж поки не розбудив її Шевченко й не звернув на стару дорогу. Тільки ж тепер Українці д. Барвінського не стануть поновляти старої Січи, воєнної, — „грубої сили", а заложать „моральну Січ — щирого патріотизму" й спокійно можуть сказати своїм сусідам: „Не страхайтесь нас! Ми не йдемо до революції, ми не шукаємо переворотів, — ми йдемо законною дорогою, в нас нема ні слова неправди (?). Не страхайтесь — ми не спроневіримось завіщанню Тараса Шевченка... він кличе до нас: „обніміть ся, брати мої, молю вас, благаю!" Так говорить українофіл-оратор і кінча стихами Шевченка, оберненими до його ж:

. . . . жива
Душа поетова сьвятая...
І ми, читая, оживаєм
І чуєм Бога в небесах!

Дд. Огоновський, С. С., Барвінський і иньші не дурно згадували про „нігілізм", „соціялізм", „комунізм", „революцію" й т. и., яких би то нема в Шевченка й у його духовних синах. Сї згадки показують, що на Україну насувалась нова филя европейських думок, на сей раз більше через Московщину, яка, маючи в собі все таки центр із людьми по европейському вивченими в Петербурзї, багато в чому випередила Україну. То була филя матеріялістичних і соціялїстичних думок. Филя та застала й на Україні російській, і в Галичині вже міцний культ Шевченка, якому вже кланялись не самі тільки українофіли „Правди", а й „москальофіли" „Слова"

й рутенці „Друга“ й самого „Русского Сіона“, так само як Христу клапяють ся й лютеранці, й папівці, й сьвятійший синод петербурський, і кланялись якийсь час і деякі соціялісти.

Деякі люди „нових думок“ на Україні тим більше могли пристати до культа Шевченкового, що справді між їхніми думками й Шевченковими було більше ниток, ніж між Шевченком і „Словом“, або „Р. Сіоном“, тай самими українофілами „Просьвіти“ й „Правди“, які, не вважаючи на їхні акафисти Шевченкови на своїх зборах боялись пускати з нього хоч що небудь у мужицтво. Тут же появилось пражське видаппє „Кобзаря“, в якому багато, особливо противуцерковних, віршів показалось у печаті перший раз. Видавці попробували пустити сї вірші не тільки в панство, а й у мужицтво, поробивши маленькими книжечками одбитки таких річий, як напр. „Марія“[1]). По трохи в деяких кружках на Україні й у Галичині стали ходити думки про Шевченка, дуже подібні до тих, які вложені в статї д. С—а[2]).

Звісно, і в Росії, і в Австрії знайшлось багато людий, які або не мали прихильности ні до нової української партії, ні до підновлених і підбавлених творів Шевченка, — або налякались, коли б і їх не зважено за членів нової, небезпечної партії, — або й те, й друге в купі. От і почали — навіть прославлені шевченколюбці, або вигорожувати Шев-

---

[1]) Замітимо при нагоді, що ся проба „пропаґандного“ видання Шевченка зроблена була без системи, як можна бачити й з того, що вибрано було й як зведено до купи в сих „метеликах“ із Кобзаря (1. Сотник, Марина, Титарівна; 2. Княжна, Варнак, Петрусь; 3. Неофіти, Марія; 4. Відьма), так із того, що навіть таку річ, як „Неофіти“ напечатано було без усякого пояснення цілком невідомих мужикам річий. Нарешті се видання, зроблене в 1876 р., дало сконфіскувати аж у 1877 році товариство „Січ“, яке поставило на йому свою фірму, а нічого не зробило проти тієї цілком беззаконної конфіскати!

[2]) Т. Г. Шевченко і його думки про громадське життя. (Громада, ч. 4, ст. 39—99. Женева, 1879).

ченка (й себе) з нової партії, або ділити його писання на вівці й козлів, або винуватити цілком і Шевченка й нову партію, або бормотати таке, що й второпати не можна.

Цікаво, що один із перших прокурорів нової партії, очевидячки колишній українофіл, тільки, здаєть ся, ще „до-основський“ козакофіл, д. Z., автор прокурорської, коли не жандармської, статї в катковському „Русскомъ Вѣстникѣ“ — „Современное украйнофильство“ (1875 р., ч. II), попробував виділити Шевченка од таких „нігілїстів і інтернаціоналїстів в українофільській шкурі“, як напр. автор статї „Література російська, великоруська, українська й галицька“, поставивши їм у батьки з старших Українців не Шевченка, а Костомарова, „представителя отрицательной, можно сказать, разлагающей школы украинскихъ писателей“. „Какъ вы смѣете, — кричить сей старий украйнофіл на „современних“, — какъ вы смѣете зачислять въ ваши ряды такихъ людей, какъ Гоголь, Максимовичъ, Метлинскій, Квитка, Котляревскій, людей очень неравныхъ по таланту, но сходныхъ въ томъ, что любовь ихъ къ своей родинѣ и языку нисколько не мѣшала имъ быть истинно русскими, любить искренно общее отечество и ставить общее выше частнаго![1]). Шевченко и другіе (?) истинно художественные таланты не принадлежатъ вашимъ рядамъ“.

Трошки вище той же д. Z., який сердить ся на „костомарівську школу“ за те, що вона виступа й у історії України проти старшини козацької за „чернь“, яка буцім була гірше для України, ніж польське

[1]) А згадати при нагоді, в Котляревського, Квітки, тай у самого Гоголя в „Вечерахъ на хуторѣ“, „москалененавидѣнія“ було далеко більше, ніж у „современныхъ интернаціоналистовъ въ украйнофильской шкурѣ“. Тільки й того, що при всьому тому Котляревський, Гоголь і т. и. були вірноподданими! А таких тонких річий, як „общее“, та „частное“ в ті часи люди й не знали.

панство, — Шевченка зве „лучшимъ сыномъ Русо-Украйны“.

Незабаром далеко славнійший украінофіл, „основський“ коріфей, д. Куліш, виступивши проти „нігилїстів і соціялїстів“ „современних“ і козацьких часів, уже назвав і Шевченка „худшимъ, а не лучшимъ сыномъ своей родины“, бо, по його словам, тільки „худшіе, а не лучшіе умы его родины поддержали“ його „пьяную музу“.

В Галичині комедія з нігилїзмом, соціялїзмом і Шевченком справлялась подібно, тільки по свойому. В Росію рідко заходять галицькі часописи, а деякі зовсім не заходять, і через те ми думаемо, що не зайво буде розказати про сю комедію трошки більше.

В Галичині ся комедія стала тим жвавійшою, що там у 1877 р. лучились два судові процеси проти соціялїстів, кількох Украінців і одного Поляка, прокураторія зробила кілька обшукань по хатах у Русинів і навіть у деяких товариствах, як „Академ. Кружок“, „Просьвіта“ й и. Звісно, як деморалїзована публика галицька, польська й руська. Всі партії й партійки кинулись доносити одні па одних: ти, ви, — мовляв, — джерело соціялїзму й нігилїзму! У „Слова“ таким джерелом виходили Поляки й украінофіли, у польських ґазет — „Слово“ й попівство руське та „Москва“. Галицькі украінофіли перелякались і почали звертати нігилїзм і соціялїзм на саму „Москву“.

„Соціялїзм і нігилїзм, — писав молодий професор ґімназії Евг. Желехівський, якому довелась не мала роля в комедії з нігилїзмом і Шевченком. — соціялїзм і нігилїзм розширені тільки в північній Росії, котра переповнена тайними стоваришенями й закинена множеством того рода часописями й книжками. Усилля північних новаторів розширити свою пропаґанду також на Малу Русь не осягнули результату. Вони видали вправдї пару книжечок на малоруському язицї й позискали кількох людий; але загал Русинів так на Украінї, як і в Галичинї виступив рішучо проти сеї пропаґанди й

зірвав із тими людьми всякі зношеня. Доказом того україн ські орґани в Росії (які?!) й львівська „Правда“ (Рускій Сіонъ, 1877, ч. 10).

Українофільська ґазета „Правда“ кілька разів за 1877 р. сказала теж саме: В статї „Прояви соціялїстичні між Українцями й їх значінє“ (написав Будеволя, автор статї про Шевченка в „Вечерницях“) „Правда“ напечатала великими буквами: „що українські соціялїсти є причепи до соціялїстів московських, попхнуті туди російським правлїнєм“. У статї „Лжепророки“ „Правда“ признаєть ся, що галицькі народовцї:

„Поклали пункт тягости на приднїпрову Україну, піддались добровольно під духову супремацію і ґеґемонію братньої інтелїґенції з над Днїпра, — бо там була гідна репрезентація нашої ідеї, підтримувана научним трудом такого Костомарова, Антоновича, або таким обявом чесного і дорого рідного слова такого Вовчка, Кулїша, Стороженка, Нечуя й иньших“.

„Так було, каже „Правда“, аж до недавна. Аж не з'явились лжепророки, — нові гетмани... експльоататори народу й України, що засїли чваливо на горах чужих, де нема нїяких тюрем, де тобі губи кулаками не заткають, і в такій лїберальній формі висисають кров народу, буцїм в ущасливлене його, за котре вони при такім тонецькім розумі, яким вони величають ся, не зуміють сказати, коли воно буде й яке воно буде! Сотки рублїв видають на вигідне житє по метрополїях чужих, сотками оплачують далекі дороги, сотки видають на публїкації, з яких та поміч народови, що з торічнього снїгу“ й т. д. „Коли б, каже дальше галицький український орґан, приднїпрянська інтелїґенція узнала проводирство таких лжепророків, ми б тодї, хоч із страшним, пекучим болем у серцю, мусїли б узяти розбрат із тою інтелїґенцією, хоч так нам дорогою, а цїлу одвічальність за се мусїли б зложити перед історією на лжепророків!“

Тільки ж, каже публїцист „Правди“, „ми знаємо на певно, що загал інтелїґенції приднїпрянської далекий від того, щоб віддати ся в найми (!) лжепророкам“, — і починає й кінча добивати лжепророків соціялїзму на Україні, — іменем українофільства й стихами Шевченка!

„Правда“ мала, коли не резон, то повід писати таке, бо, минаючи навіть те, що вона сама була відновлена, а „Товариство імени Шевченка“ було заложене на гроші, прислані з України в 1873 р., коли вже галицькі народовці доволі показали себе на тій дорозї, на яку вони стали слїд за совітником, віце маршалком і банкиром Лавровським, — навіть у 1875 77 рр., коли вже вона виступила проти соціялїзму, і в самому 1878 р., після всього того, що було понаписувано в „Правдї“, до неї слались писання людий „із придніпрянської інтелїґенції“, яка, звісно, належить до духовної церкви Шевченка.

Духовні сини тієї церкви у Львові не стали на показаних вище словах. Після арештів у Львові, вони так і такими словами почали одхрещуватись од нїгілїзму, соціялїзму й революції й од тих, кого в нїй обвинувачувано, одхрещуватись ранїще, ніж іще сказала своє слово прокураторія, що заранї передавали в руки прокураторії земляків своїх. Мало того. Автор „Провідних ідей в письмах Т. Шевченка“, тепер впорядчик „Ґазети Школьної“ у Львові, пригадав нові вини лжепророків соціялїзму в Галичинї, вини й перед українською громадою, й перед австрійським начальством. Він перепечатав із „Руского Сіона“ лист, очевидячки писаний теж галицьким народовцем: [1])

---

[1]) „Рускій Сіонъ“ перш усього орґан вижшого попівства львівського і вже через те ультрамонтанський. Тільки ж від часів, коли при „Правдї“ розсилались виборчі манїфести о. Качали (1873 р.) показались виднійші нитки між ультрамонтанами й галицькими народовцями-українофілами. „Р. Сіон“ став печататись у типоґрафії Тов. ім. Шевченка, не раз хвалив „Правду“ й народовців, особливо в часи нагону на нїгілїстів і соціялїстів. Нам самим траплялось чути навіть од сьвітських галицьких народовців, що унїя — саме українська віра, бо в купі і православна, і не московська! А між молодшим попівством галицьким „народовців“ і українофілів масти „Правди“ вже набралось чимало.

„Соціялісти на Руси. Читаємо в „Руськім Сіоні“ ч. 18: „В послідних роках ділано зі сторони російських соціялістів стараня, щоби перенести соціялістичну пропаґанду також на Україну й Галичину Они з'єднали собі навіть на Україні для своїх теорій одну дуже знамениту особистість, п. Драгоманова, професора київського університета, занимавшого на поли науки й літератури дуже важне становиско. Виступлене сього мужа в сій пропаґанді могло бути дуже шкодливим, тим більше, що будучи одним із провідників малоруського руху в закордонській Руси, мав він на тамошню інтелїґенцію незвичайний вплив. Однакож розвага й здоровий розум Руси побідили. Русь не пішла на сю нову небезпечну дорогу, на яку її спровадити усилувано, й оставила п. Драгоманова. Вона показала наглядно, що їй і не снить ся о напрасних переворотах, маючих вести до осуществленя якихсь безмисльних утопій, з котрими ніяке порядочне общество стояти не може, але що стоїть кріпко на вікових засадах людскости, й стремить до получшеня свого биту на дорозї природнього й законного розвою. По тій причинї не лишалось п. Драгоманову нічого: як під пресією уряду оставити Росію, де всякий вплив стратив. Він удав ся до Галичини й шукав тутки поля до свого діланя. Вже перед тим був він тут знаний, стояв із многими людьми в літературних зношенях, і мав для своїх праць наукових багато почитателїв. Однакож Галичина станула мов один муж напротив його нових соціяльних теорій. Надармо грозив Драгоманов, що скомпромітує їх товариства, именно: „Просьвіту“, „Товариство імени Шевченка“, если йому не послїдують. В одвіт на все тоє зірвали всякі зношеня з п. Драг. і виповіли в своїх виданях місце для його праць, котрі почали прибирати небезпечний характер. Не осягнувши своєї цїли, опустив п. Драгоманов Галичину, а виїзджаючи за границю, завязав стосунки з кількома академіками, намірюючи зробити їх орудіями своєї пропаґанди. Молодцї дали увлечись: чи не сьвідомі добре дїла, чи може інтересувала їх повість, чи в кінцї схлїбляло їм те, мати до дїла з таким славним чоловіком. На щастє вдало ся правительственним орґанам відкрити сю переписку вже в початках і запобічи всїм можливим наслїдкам. Сожалїємо за тими молодими людьми, котрі може й не сьвідомо пустились бездорожем і тим самим загородили собі в нашім краю будучність; однакож із другої сторони вважаємо то щастєм, що зараз із початку запобіжено злому й здержано його розширенє. Молодїж наша буде тепер осторожною; а ми віримо, що навіть обвинені гірко десь жалують свого нерозважного кроку“.

До сих слів д. Партицький, на той час товариш предсїдателя в „Просьвіті“ і значить, чоловік, який

міг знати добре хоч те, чи справді хто небудь „грозив“ „Просьвіті“ чим небудь, — додав од себе такі слова:

„Справа соціялістична представлена в „Руськім Сіоні“ в цілости правдиво. З нашої сторони додамо тільки, що особа п. Драгоманова є і доси ще для нас загадочна. Єсли правительство російське знало, що п. Драгоманів є небезпечним соціялїстом, так дивно, чому його, як иньших соціялістів, не повезено на Сибір, а позволено йому їхати до Галичини і тут розвивати чинність, небезпечну і для самої Росії. Книжки соціялїстичні, друковані п. Драгомановим і призначені до Росії, звичайно доходять тільки до Львова і тут у готелю англійськім розпаковують ся з таким гуком і стуком, що зараз увесь Львів і всї конзулї російські о цїлім небезпечнім транспортї знають. Рівночасно з транспортом книжок приходять до Галичини безчислені листи від п. Драгоманова, з його ж підписом на коверті, і очевидно у всїх адресатів відбувають ся ревізії, бо правительство діланем п. Драгоманова направду затревожене. А тим часом під претекстом якогось соціялїстичного руху відбуває ся на цілій Україні дійсно як би який суд страшний. Нам доносять очевидці, а дневники віденські в цілости тое підтверджають, що в Харкові, Полтаві, Києві і майже по всїх селах українських відбувають ся так численні арештованя, що до нинї около 10.000 (!!!) Русинів перевезено на Сибір. Дійсно, п. Драгоманів є або тільки простим орудєм у руках ворогів Руси, або чинить у добрій вірі, але по дурному. В однім і в другім випадку чинність його є небезпечна і для Руси шкідлива“.

От таким то людям, які спосібні були се все понаписувати, довелось справляти і в 1877 р. звичайну службу в роковини апостола й пророка божого Тараса, і в такий час, коли поліція почала хапати тих із богомольців того ж апостола, які признались і до сатани соціялізму. Тонка нитка шевченколюбства в Галичині мусіла ввірватись. Перш рванули її з того боку, який і досї і найльоґічнійший, коли не найрозумнійший, в Европ (і через те й досї найміцнійший!) — з ультрамонтанського!

Почалось у маленькому містї, в Станїславові. В 6 ч. „Ґазети школьної“ 1876 р. появила ся звістка з сього міста, що там „члени філії „Просьвіти“

сьвяткували річницю смерти вічнопамятного нашого поета Тараса Шевченка. „Не знаєм, о скільки інформації наші опирають ся на правді, досить, що катехит семинарії учительської в Станіславові мав заказати ученикам семінарії брати уділ на тім вечері поминальнім. Єсли зважимо, що той вечір головно був устроєний учителями Станіслава (між якими тепер стало кілька „народовців-украінофілів“), то заказ отого катехита був би лиш обявом ревности зовсім підозрительного рода“ [1]).

Катехит (Н. М. Огоновський) не змовчав і, згадавши, що ще недавно сам папа благословляв редактора одної польської ґазети „давити лібералізм, а найбільше той, що, окутуючись у полотно умірковванности, змагаєть ся лучити Христа з Беліалом“, написав до „Р. Сіону“ відповідь, у якій каже, що він нікому не заказував іти на вечір Шевченка, бо не знав, що він буде, а коли би я був знав, то:

„Заявляю публично, що єсли би я був знав, що в Станіславові устрояеть ся вечер в память Шевченка, то буббим ученикам моїм таки з катедри заказав уділ в тімже брати, хотьби го і всї здешні учителі разом устроювали“.

„Відомо загально, що межи молодежю шкільною ширить ся чим раз більше „невірство“, а по крайній мірі бодай апатія до религії. Усилія катехитів, хотя би і найусерднійші, суть по більшій части безплодні вже по тій причині, що неопитна, а фантастична молодецька виображня, для „ложних пророків“ черезвичайно восприємчива. Одно єще було отрадою нашою, що в нас не було ще до сих пор контррелигійних писем в язиці руськім. Тепер однако і тії появили ся, а то в роді поезій Шевченкових!! Прошу переглянути особливо II том „Кобзаря Шевченкового“, виданого в Празї 1876, котрий „Просьвіта“ з таким запалом межи молодеж розпространяє — а убідить ся ч. редакція, скільки там богохульних єресей і нигилїстической гнилї (Важнійші уступи навожу в дописі).

---

[1]) Останнї слова д. катехит зрозумів так, що про його питають: „Чи не Москаль він“. „Ґаз. Шк.“ не згодилась, та тільки не пояснила, що то значить „ревность підозрительного рода“.

„Треба в самій річі, діло неучтивих людий, в належитім сьвітлї представити і здискредитовати, бо гидра погана піднесе ще з більшою гордостю голову свою“.

„Ґаз. школьна“ і п. редактор знають безсомнїнно, що я Русин, но і сьвященник заразом, — що мнї повірене от впресв. архієрея релїґійно-моральне образоване молодежі школьної, що я одвічальний за тую должність, на мене вложену, перед Богом, моїми властями духовними, моїм народом, і совістею моєю. А позволить собі п. редактор сказати, що не то катехит сьвященник, но і кождий учитель, чоловік совісний, не повинен допустити, щоб молодеж брала участь во вечірі, где Шевченко ставляє ся „ідеалом всякого совершенства“, „первим громадянином“, где заохочають ся присутствуючі до читаня і ізученя творів великого поета, котрий писав, правда, прехороші річи, но писав ось як:

„На апостольськім престолї
Чернець годований сидить“ і т. д.

А на иньшім місцї:

„Сьвіте тихий! . . . “ і т. д.

Щож доперва сказати о „поемі“ „Марія“, де о таінственному воплощенію сина божого, поет от як говорить:

. . . . уже зірниця
На небі ясно зайнялась;
Марія встала, та пішла
З глеком по воду до криницї,
А гость (Арх. Гавр.) за нею,
І се в ярочку догнав Марію“...
. . . .

Як бачите, д. Н. М. Огоновський поставив свою думку просто й ясно. Того ніяк не можна сказати про тих, хто виступив на оборону Шевченка. „Правда“ пробувала було подивитись на д. Огоновського з гори в низ, та сама не посьміла витримати свої очи. В статї „Образок руського ультрамонтантства“ (ч. 7, 1877) вона одповіда катехитови, що „стійність поетів і їх заслуга не міряють ся після їх віри в доґмати“, але тут же з'їхала не тільки на те, що Шевченко оступавсь за „закованних братів“, що й „христіянство піднялось за низшими“, на те, що катехит Огоновський, „нападаючись на Шевченка, показав, що він

не піймає головної сторони христіянства і, хоронячись за горду тіяру, забуває на вбогий Вифлеєм“, — а й на те, що Шевченко мав право не знати доґмату „неомильности папи“, що він писав Марію в 1859 р., себ то ранійше, ніж Пій IX сотворив доґмати „таінственного воплощенія“ (який говорить про безгрішний рід Марії, а зовсім не Христа). Се все тим уже не йде до речі, що в поемі „Марія“ Шевченко виступив за границю не тільки ультрамонтанства, або католицтва, а й христіянства!

Ще гірше стали перед сьміливим катехитом иньші народовці, дд. Железківський і Партицький. Д. Желехівський, учитель із Станіслава, і член філії „Просьвіти“, яка урядила споминки Шевченка, — перш усього не згоджуєть ся, щоб між молодїжю була нерелїґійність; — напроти, каже, „молодїж наша зберегає в собі великі задатки релїґійности“ (тодї як „Правда“ признаєть ся, що „невірство дуже обгортає молодїж“, тільки, каже, „причина того не постала нї з часу заснованя „Просьвіти“, нї за для пражського виданя „Кобзаря“). Д. Желехівський каже далї, „що молодїжи небезпечно подавати в руки антирелїґійні письма, на тоє згодимо ся певно всї, однакож сей закид не можна робити анї Шевченкови, анї „Просьвітї“. „Шевченка, каже д. Ж., хвалять і російські писателї, — і мало знайдеть ся між поетами більш релїґійних від нього“, — на доказ чого й приводить виписки як із російських писателів, так і з Шевченка.

Коли ж, мовляв, і виступив Шевченко проти тих, хто скривляв завіти Христові, і виривалось йому слово, котре читателя разити може і з котрим тяжко згодитись, то се походить не з злої волї, але з надміру ревности... Правда, що в письмах Шевченка находить (ся) пару утворів, з котрими не згодимо ся, але вони не кидають ще злої тїни на поета. Єсли в поемі „Гус“ виступає він проти папи, в двох чи трьох місцях неприязно виражає ся о езуїтах, то сього упереджуваня годї йому яко православному (тільки!) взяти за зле... Додам еще й тоє, що таких уступів дуже мало,

і що всї вони не мають великої стійности, бо писані тоді, коли дух Шевченка тяжкою неволию вже зломлений був.

Далї д. Желехівський спускаєть ся до такої школярської оборони своєї партії:

„Одповім єще на злобний закид, будьто би товариство „Просьвіта“ на силу пхало молодїжи том II пражського виданя (в которім власне ті мрачні уступи находять ся). Позволю собі дати о. Огоновському в сім зглядї одно важне поясненє. Пражське виданє уряджене в той спосіб, що всї перли Шевченкової музи поміщені в першім томі і властиво сей тільки том призначений для загалу. В том другий входять твори слабші, против російському правительству виміренї, межи ними також і мрачні уступи; він призначений лиш для тих, котрі специяльно студиям о Шевченку отдають ся. З сеї то причини напечатаний том II в далеко меншім числї, і хотяй менший обємом, коштує дорожше. Єсли ж уже висока ціна (том I: 2 злр., том II: 3 злр.) не много дала би купців з поміж молодїжи, то заховувала „Просьвіта“ (як довідую ся) ще і ту осторожність, що том I продавала кождому, том II же тільно старшим людям. Таким чином розпродала „Просьвіта“ том I цїлком, коли тимчасом том II ще і досї в значнім числї у неї находить ся[1]). — Що до засад, яких „Просьвіта“ придержує ся, то знає се кождий, хто бодай трохи з нею ознакомлений, що поставила собі найважнїйшою цїлию, ширити в народї релїгійність і моральність. Се видно аж надто у всїх її виданях, сего перестерігає вона і при комісовій розпродажі чужих книжок. Єсли ж у Станїславові дістали ся через неувагу деякі примірники другого тому межи учеників, то не винувата сему „Просьвіта“, але неосторожність нас самих, засїдавших в філії общ. Качковського“.

Подібно ж викручуєть ся й „Ґазета Школьна“ (ч. 8—11), добавляючи до резонів д. Желехівського ще й такі, що буцїм „Сьвіте тихий“ вынято з поеми „Гус“, тодї як у пражському виданню ясно помічено: „Сї вірші у „Правдї“ 1873 р. ч. 15 надруковані як часть поеми „Гус“ (писана в 1845 р.), але у власному рукопису Шевченка вони означені датою 1860 р.“ В кінцї, мов для того, щоб показатись найприхильнїйшим до церкви, д. Партицький, слїд за о. А. То-

[1]) І тому майже все виданє вивезено в Росію. — *М. Л.*

ровським із „Р. Сіона“, доносить на книжку „Байки — небилиці“, видану друкарнею Білоуса в Коломиї з народніми казками про Бога, сьвятих, попів і т. и., як про таку, в якій є „много такого, що вірі й моральности є шкідливе!“

Редакція ультрамонтанського „Р. Сіона“, печатаючи лист д. Огоновського, сказала сама, що „соглашаемось у загалі з поглядом д. Желехівського на Шевченка“, — і подаючи раду, що „добре б було зробити таке видане, в якім би лиш вибрані моральні й релігійні твори того ж поета предкладати молодежі“, — сподівалась, що „знайдуть ся умірковапнійші люди, котрі тих кількох роз'ярених погодять“. Нам же здаєть ся, що згода може настати й просто між „самими роз'яренними“, бо самі дд. Желехівський і Партицький не далеко одійшли од катехита Огоновського, який сам каже, що Шевченко написав „прехороші речі“, хоч писав і „еретичні“. І справді, д. Партицький, як ми бачили, погодивсь із ультрамонтанами, як у нападі на „Байки — небилицѣ“, (яких багато взято з наших „Малорусскихъ преданій и разсказовъ“), так і в поході проти „соціялістів на Руси“.

Що до Шевченка, то згода між галицькими народовцями, такими як дд. Партицький і Желехівський, і попівством зводить ся на те, що Шевченко був і ангел, і аггел. Таж сама думка трошки инакше говорить ся в „Правді“ і в листї д. Желехівського, — себ то, що не всї твори Шевченка зрозумілі й приступні для молодїжи і для народу (ad usum populi), так само як і біблія, і що деякі твори апостола Руси-України треба залишити тільки для старших і для „спеціяльно студіюющих“. Один Шевченко вийшов для посьвячених, другий для профанів!

Так то крутили на всї боки українофіли в Росії й Австрії свого пророка, аж поки в Росії його прокляв найблизший його приятель, а в Австрії його поділено на двоє. Так завше й бува з „пророками“,

на яких їх обожателї не дивлять ся обєктивно й історично, а тільки абсолютно.

Як же мало думали говорити так про Шевченка навіть найрозумнійші, найбільш звичні до історичного способу думання земляки його, показує напр. статя д. Костомарова „Воспоминаніе о двухъ малярахъ“, у якій ми читаємо такі слова: „Шевченко былъ избранникъ народа въ прямомъ значеніи этого слова; народъ какъ бы избралъ его пѣть вмѣсто себя... Шевченко сказалъ то, что каждый народный человѣкъ сказалъ бы, еслибъ его народное чувство могло возвысить ся до способности — выразить то, что хранилось на днѣ его души... Шевченко возвѣститель народныхъ думъ, представитель народной воли, истолкователь народнаго чувства“.

Те, що в д. Костомарова говорилось усе таки сьвітською мовою, те в Галичинї вже просто перекладалось на церковну, — і Шевченко звавсь і в промовах, і в телєграмах, які посилались що року в день його смерти, — „сьвятим мучеником, пророком і апостолом Руси-України“. А звісно, що нїхто так не мучить ся, як сьвяті, пророки й апостоли, од тих, хто їм кланяєть ся. — Починаєть ся з того, що кожне слово пророка стає сьвятим, не розбираючи коли, як, при чому воно сказане. Далї кожний вірний приказує до сьвятих слів свої, сьвятить словами пророка кожну свою думку, — вибирає з тих слів, що йому треба, перекручує їх. Появляєть ся купа Петрів, Павлів, Симонів Волхвів. Тонкі люде з вірних починають дїлити науку на тайну і явну. Починаєть ся таке, що й справдї сьвятий не розібрав би, коли се якому вірному самому захочеть ся стати пророком, або привидить ся йому Діоклеціян у жандармському мундурі. Тодї пророк стає післанцем не Єгові, а Сатанї, тодї ікона пророча летить у болото! Sic semper prophetis!

II.

Потреба обєктивного й історичного суду над Шевченком. — Недостача матеріялу для такого суду. — Пражське виданне „Кобзаря“ й спомини найблизших приятелів Шевченка. — Школа Шевченка: Шевченко в Петербурзї й „Маяк“; Київський славяно-український кружок 1845—46 рр. і українська публїка того часу. — Шевченко як поет: романтична школа Шевченка; на скілько Шевченко поет мужицький, простий і реальний? Одміна Шевченка од поетів „натуральної“ й „соціяльної“ школи. — Думки Шевченка про віру: „благочестіє“ (православіє); вільне, індепендентське біблейство; вільнодумне кощунство; вільнодумство в віршах Шевченка й українофільська праця 1857—1863 рр. — Думки Шевченка про державу та громаду й зріст їх: своєкраїнство, козацтво, народоправство; нелюбов до Польщі, до Москви; ненависть до царства; мужиколюбство й ненависть до панів. — Ґрунт громадських думок Шевченкових: козацька й гайдамацька Україна й бажання українського мужицтва та вільне біблейство; одміна Шевченкових думок од новійшого европейського соціялізму. — Шевченкова праця в громадї до тюрми й по тюрмі: чи був у Шевченка ґрунт для постійної громадської та ще й революційної працї? Ґрунт такої працї в Европі; київське товариство 1845—46 рр. і житє Шевченка на Українї до неволї; — що руйнувало Шевченка однаково на волї й у неволї? Невпорядкованність української працї в 1859—60 рр.; самота Шевченка й житє день за день у Петербурзї й на Українї; припадковість виступів Шевченка в громадах. — Сила Шевченка: поетична натура, здоровий розум, мужицтво. — Користь із „Кобзаря“ для мужицтва й для громадівської проповіди: користь із неполїтичних творів; потреба вибору образів і думок із полїтичних творів.

Кожного чоловіка, кожного писателя тодї тільки можна оцїнити, як слїд, коли роздивимось на нього власне історичним, обєктивним поглядом, та ще й на ґрунтї тієї громади, в якій він виріс і працював. Таке дослїджуванє „пророків“ показує, що дійсно пророків, „всецѣлыхъ выразителей народа“ і навіть для одного „часу“ нїколи й не було. Таке дослїджуванє розбиває ідоли, сьвяті мощі, та за те дає не тільки правдивий погляд на померших пророків, а ще

й міцну нитку, щоб провести нас у будуче слідом не за особою з усіма її часовими й особистими одмінами й хибами, а за думкою.

Отже Шевченка ніхто ще так не дослїдив історично й обєктивно, нї як поета, нї як громадського чоловіка. Та се й не так то й легко, бо близькі до нього люди не дали нам основи для такого дослїду, нї докладними звістками, нї навіть повним і добре впорядкованим виданнєм того, що він писав.

Щоб далеко не ходити, спинимось на пражському виданню Кобзаря, про яке говорять видавці, як про повне, зроблене по власним рукописам Шевченка.

Перш усього те виданнє кидаєть ся в очи чудовим подїлом на дві книги. Очевидячки видавці прилагожувались до російської цензури, виділяючи в першу книгу таке вже невинне, що вже нї до чого й причепитись. А коли й у раньших виданнях „Кобзаря“, — в тім числї й у Кожанчиковському (яке певно порядкував хтось із близьких Шевченкови людий), стихи його поставлено зовсім не в часовому порядку, — то тепер через подїл усього „Кобзаря“ на дві книги: цензурну й нецензурну, стало вже зовсім важко вдержати порядок, як росли думки поета про те та се. Коли згадати, що окрім такого подїлу „Кобзаря“ на цензурний і нецензурний, кожна книга пражського видання пущена „з додатком споминок про Шевченка, Турґенєва й Полонского, Костомарова й Микєшина“, про які, як про щось основне, виголошуєть ся на переднїх листах, немов вони прибавляють що до цїни самого „Кобзаря“, або прикривають його своїми крилами, — то се виданє стане памятником опортунїзму, прилагоджування „духовних синів“ Шевченка до російських казьонних порядків. Із найблизших людий до Шевченка знаходимо там споминки тільки одного д. Костомарова. Тай ті так мало дають матеріялу для історії власне духовного чоловіка, — Шевченка, — що просто дивуєш ся, коли читаєш

напр. у д. Микешина: „Н. И. Костомаровъ могъ бы дать самыя точныя разъясненія“, а од д. Костомарова чуєш: „Я не могу похвалить ся особенною съ нимъ близостью, такъ что въ этомъ отношеніи мнѣ извѣстны были лица, болѣе съ нимъ связанные задушевными узами, чѣмъ я, и болѣе меня знавшіе особенности его жизни“. А споминів тих то людий — і нема! В самого д. Костомарова про найцікавійше, про житє його в Шевченком у Київі і про їхнє товариство славяно-українське не бачимо ні згадки. Глухо споминаєть ся тільки „отъѣздъ (!) Шевченка изъ Кіева въ Генварѣ 1847 г.“ Ясно, що цензура закувала перо славного історика й у Празї!

Нарештї й тексти самого „Кобзаря“ в пражському виданю напечатано без усякої системи. Перш усього не зроблено огляду тих текстів, печатних і рукописних, із яких зроблено видане; не сказано, які тексти взято за основні; не показано в кожному випадку, чому вибрано той текст, а не другий, — хоч за те іноді бачимо, що в примітках показані мов одміни (варіянти), навіть помилку шарлатанської липської книжки „Сочиненія Пушкина и Шавченки“. Приглядаючись, можна догадатись, що основою для пражського видання були кожанчиковське та львівське, до яких підбавлено нове з рукописів, і по яким пороблені, тільки не скрізь, поправки по рукописам[1]). А як де, то взято за основу рукопис, а в низу поставлені одміни по печатним виданям, та тільки з такими неакуратними значками, що часом зовсім запутаєш ся. Так напр. про „Неофіти“ сказано, що їх напечатано по рукопису, що зоставсь у д. Марковички з одмінами по львівському й кожанчиковському

---

[1]) Так напр. в листї „До Основяненка“ читаємо: „Поборов ся б з кацапами“, а в низу стоїть „Поборов ся б з москалями (в власн. рук. Шевченка)“. — „З кацапами“ чиє ж се слово? Чи Шевченкове, чи львівських видавців? Таких примірів не мало.

виданню. А під першою одміною показано: „Перш. рук.“, далї „рук. вар.“ Які се рукописи? Треба було сказати тим паче, що й львовяни кажуть, що їхнє видане (дуже нелагодне!) зроблене по рукописам, хоч вони напечатали, як Шевченкову, зовсім не його пісню „Ще не вмерла Україна“, яка так подібна до Шевченкових, як „Душечки часокъ не видя“ до Пушкинових. Словечка: „перш. рукоп., рук. вар., льв. вид.“, — або „перш. рукоп.“, „справлено рукою Тар. Григор. по власному рукопису“, — завше бачим під одним тимже текстом, а звідки взято самий текст, чи з першого рукопису, чи з другого, чи просто з власного рукопису, — не бачиш. Через се всї ci одміни не помагають тому, щоб точно прослїдити хід думок і працю поета. Окрім того, на скільки ми могли судити, на скоро переглянувши рукописи Шевченка тодї, як вони йшли на виставку в Прагу, не все з них внесено в нове видане. Тай у недавно випущеній першій книжцї маленького женевського видання „Кобзаря“ є одна штучка, якої не знаходимо в пражському виданню[1]). Далї й сам д. С—о в своїй статї приводить один вірш „не по пражському виданню, а по новому рукописному варіянтови“ (стор. 64). Потім у сьому виданню нема нї „Дневника“ Шевченкового, і нї його московських писань, яких після нього зісталось чимало.

Думаємо, що вказаного буде доволї, щоб сказати, що в нас нема й досї повного й акуратного

---

[1]) Два слова й про се женевське видане. Названо воно „Кобзарь Тараса Шевченка. Частина перша“. (Женева. Печатня „Громади“, 1878). Видане се ще менше може замінити потрібний порядний збір творів Шевченка. Назначено воно, як кажуть, „для цїли пропаґанди“ і в нього вибрано саме „нецензурне“ з кобзаря вже без усякого часового порядку, так що в кінцї в читача стає дуже темно в голові об тім, що справдї думав Шевченко, напр. хоч би й про віру: бо напр. на стор. 80 Шевченко хоче „люльки з кадил закуряти“, а на стор. 114 сердить ся па тих земляків, що кажуть: „Нема нї пекла, анї раю!“

видання Шевченка, — і що приятелї його, а також ученики, мусїли б перш усього постаратись, щоб дати нам його, а також біографію Шевченка з його листами.

Не тільки молодий вік Шевченка, а й середнїй вік, коли він жив у Київі серед лїпших людий України, досї темний. А тепер заговорюють про те, чого навчивсь Шевченко в Польщі, од Поляків, із польського письменства, — і д. С—ко говорить про те, що винїс Шевченко з пробування свого в Варшаві в часї повстаня 1830 р. Для нас усе те дїло темне. Мало відоме й житє Шевченка в Петербурзї, а також і те, чого він навчивсь і як він глядів на тих письменників російських, яких там знав, напр. як Бурачок, Жуковський і т. и. Хоч би нам хто сказав, — які книги в який час найбільше читав Шевченко тодї, як складавсь у ньому письменник і громадянин, — коли вже не про те, з ким, про що розмовляв і листувавсь, — то все таки можна-б було судити хоч скільки небудь напевно про школу Шевченка в молодший вік і в середнїй.

В сей середнїй вік найбільше впливу над Шевченком мусїли мати його київські приятелї 1845—46 рр., далеко більш його вчені, і його гостюваня по Черниговщинї й Полтавщинї, де він мав багато приятелів між панством. На лихо й про київський кружок, із яким Шевченко і був скараний, доси є тільки дві звістки, та обидві не підписані ким небудь, на кого можна було би скластись. Ми вже зробили витяги з одної з тих звісток („Громада" II, 228—231). Зважившн на те, як непевно трафляють ся в Росії закордонні видання, ми приведемо й тут той витяг із статї „Жизнь Кулїша" в „Правдї" 1868 р.

„Ще бувши в Київі звів Кулїш до купи скількох приятелїв; в сїй то невеличкій громадї зародилась перва думка — видавання книжок, потрібних до самопознання українського і споруди простолюдних шкіл по панських добрах. Думка була нахилити до сього деяких панів-гуманїстів і тим положити

основу народнїй осьвітї на Українї. Частенько писав Кулїш із столицї до Біловерського, та до Костомарова, та до иньших, піддержуючи їх духа. А вони не такі були козаки, щоб їх треба було з боку підпирати. Вони осадили межи себе й Шевченка, здержуючи його завзяте бурлацтво. Раз-по-раз вони сходились і вели широкі розмови про всю Славянщину. Оттодї ж то Шевченко понаписував високі свої твори: „До мертвих і живих", „Шафарикові" й иньші. Що вони проміж собою науковим способом говорили, то він виповідав поетичними образами, і з одного сього розумно — яким високим духом київська громадка дихала. Обняла вона своєю думкою ввесь мир славянський і глибоко зрозуміла, що дух українського люду більш, нїж який иньший, здолїє той мир у одно живе тїло стулити. Віра Христова й історія Славян була їм сьвітом і теплом до великого подвигу. Сьвяте письмо всї вони добре знали і з великою шаною почитували. І стали вони на такій думцї, що не на дипльомацію треба Славянам уповати; що до сього дїла треба нових людий і сили нової, а тією силою повинна бути чистота серця, праведна осьвіта, свобода простого люду і християнська саможертва. Щоб же всьому мирови було розумно, що тут Україна не поставлена альфою й омеґою, признали вони своїми патронами всеславянських апостолів Кирила і Мефодія і назвали свою громаду Кирило-Мефодієвським брацтвом. Найвиразнїйшим параґрафом устави сього брацтва було приречено тільки тих приймати до себе, хто був знаний із непорочного житя й праведної осьвіти. Другим знов параґрафом застережено, — щоб у сьому дїлї нїколи тим робом не ходжено як у єзуїтів, що для своєї мети байдуже їм було про способи. Найкращим способом ширити свою проповідь уважали вони устне й печатне слово й добру науку дївчат, як матірок і сестер тих дїятелїв, що мали колись виростн серед огуманїлого люду й холодного лїнивого панства. Тим то вони постановили пеклуватись, щоб на Українї постало як найбільш письменного й тямущого жіноцтва. Не в централїзоване государство заміряли вони скупити всї славянські народи, а в вільний союз під протекторатом російського імператора. А як імперія його доти не згідна була б притулити до себе славянської федерації, доки б не очистилась би з ганьби кріпацтва, то установлено було — помалу-малу підготовляти й панів і уряд до зрозуміння сеї спасенної громадської потреби за помічю науки й намови, а простий люд — до нової кращої долї — за помічю шкіл; розпочати ж се дїло повинні були пани-гуманїсти в своїх селах. — Се ж то те саме, що вславило царя Олександра II во віки по всьому сьвітови, підняли були на себе люди убогі й не знані ще за його панотця, царя Миколая.

Опасувались вони писати до свого приятеля Куліша про брацтво; давали тільки йому знати, що вони по части розмовляють громадно про всякі поважні річи. А він їм на се відписував: „Хвалитесь мені словами, — та не мати ме сили ваше слово, поки ви не заходитесь коло діла. Ділом вашим нехай би була щира праця над осьвітою самих себе й иньших. Занедбайте політику. Сам собою настане час, що від вашого слова впадуть стіни ерихонські (?!). Розуміючи, що Куліш туди ж манівцем простує, куди вони широкий шлях прокладають і що діло їх, як уряд не зрозуміє його, станеть ся для них небезпечним — змовились вони не показувати Кулішу устави й до брацтва його не зазивати. Так же само й Шевченка держали вони оддалік що до брацтва“.

Друге місце, де розказуєть ся про те ж „братство“ київське, не багато де в чому цікава статя „Украйна“ в „Колоколѣ“ Герцена (1860, ч. 61). Там читаємо ось що:

„Пробужденіе славянскихъ народностей быстро отразилось въ Украйнѣ и подняло изъ летаргическаго сна народную мысль и чувство. Явилось стремленіе возродить умирающую подъ кнутомъ московскимъ и штыкомъ санкт-петербургскимъ народность и возсоздать самобытную литературу.

Но идея панславизма принялась въ Украйнѣ совсѣмъ не такъ, какъ въ Москвѣ, гдѣ она проявлялась или въ стремленіи уразумѣть смыслъ тропарей и букварей, или въ риторическихъ похвалахъ старомосковской Руси, подъ которыя боязливо подкладывались всероссійскому престолу надежда простереть когда нибудь царственную десницу на славянскіе народы и уготовать имъ вожделѣнную судьбу Украйны и Польши. Въ Украйнѣ эта идея тотчасъ облеклась въ свѣтлую форму федеративнаго союза славянъ, гдѣ бы каждая народность сохраняла свои особенности, при всеобщей личной и общественной свободѣ. Вмѣстѣ съ тѣмъ возникло убѣжденіе, что только этимъ путемъ Украйна можетъ подняться изъ упадка и сохранить свой собственный, столь несправедливо и безжалостно попранный образъ. Молодые люди Харьковскаго и Кіевскаго университета быстро стали проникать ся этими идеями. Могло ли это ускользнуть отъ бдительныхъ преслѣдователей всякихъ идей при императорѣ Николаѣ?

Въ 1847 г. въ Кіевѣ по доносу студента, жандармскаго сына, Петрова, взято было подъ арестъ нисколько лицъ, принадлежавшихъ къ кругу малороссійскихъ писателей и въ числѣ ихъ народный поэтъ Тарасъ Шевченко, котораго превосходныя стихотворенія знаютъ на изустъ не только почти всѣ читающіе Малороссы, но и многіе Великороссіяне и Славяне.

Всѣхъ захваченныхъ притащили въ III отдѣленіе, гдѣ и засадили. Изъ ихъ бумагъ и писемъ оказалось, что всѣ они проникнуты идеею соединенія Славянъ и любовью ко всѣмъ славянскимъ народностямъ и украинской въ особенности, омерзеніемъ къ крѣпостному праву и къ религіознымъ и національнымъ ненавистямъ и соболѣзнованіемъ о невѣжествѣ народа. Вмѣстѣ съ тѣмъ нѣкоторые письменно выражали мысль, что было бы очень полезно, если бы существовало ученое общество съ цѣлью сближать умственную дѣятельность славянскихъ народовъ и распространять въ народѣ просвѣщеніе. Что мыслью объ этомъ обществѣ не соединялось намѣреніе основать такъ называемое т а й н о е общество, доказываетъ то, что въ бумагахъ обвиняемыхъ лицъ найдено было порицаніе правила: „цѣль оправдываетъ средства". Какъ при этихъ данныхъ возможно было обвинить въ политическомъ преступленіи, когда общество существовало въ предположеніи, а не на дѣлѣ, и мысль о федеративномъ союзѣ Славянъ представлялась только какъ идеалъ въ отдаленномъ будущемъ? Можно ли было за это обвинять и карать, да еще какъ и какъ долго? Но что невозможно для простыхъ людей, для Дуббельта было возможно. Онъ тотчасъ увидѣлъ, что тутъ есть готовый матеріалъ для того, чтобъ представить дѣло такъ, будто бы открыто тайное политическое общество, и окрестилъ сочиненное имъ общество именемъ Украйно-Славянскаго!...

Николай Павловичъ — человѣкъ формы, давалъ больше значенія противнымъ ему идеямъ, когда онѣ были облечены въ формальность, поэтому уничтожить общество въ его глазахъ представлялось великой заслугой; слѣдовательно Дуббельтъ могъ надѣяться высочайшей награды и благоволенія.

Подъ нравственною пыткою заключенія въ крѣпости принудили обвиняемыхъ наклепать на себя, что дѣйствительно было общество; съ своей стороны III отдѣленіе дозволило имъ представить вымышленное общество въ елико возможно извинительномъ свѣтѣ. Такимъ образомъ они написали, что ихъ общество касалось только западныхъ Славянъ, а не почіющихъ подъ кроткою десницею всероссійскаго монарха, который одинъ можетъ освободить ихъ изъ узъ нѣмецкихъ и турецкихъ. Какъ ни нелѣпъ былъ вымыселъ, какъ ни противурѣчилъ всему, что находилось въ бумагахъ арестованныхъ лицъ, однако дѣло слажено. Свѣжеиспеченные государственные преступники хотя и получили наказаніе, но растворенное отеческимъ милосердіемъ. Нѣкоторыхъ, главнѣйшихъ, засадили въ крѣпость кого на годъ, кого на три года, а потомъ послали на службу въ великороссійскія губерніи; но и тѣхъ и другихъ отдали подъ строжайшій надзоръ полиціи. Поэта Шевченка послали рядовымъ въ Оренбургъ, а потомъ въ Новопетровское укрѣпленіе...

Оповіданнє в „Колоколѣ“ не зовсім сходить ся з тим, що говорить ся в „Правді“, та все таки видно. що обидва писані людьми, які стояли до діла доволї близько, і все таки дають судити про те, звідки вийшли думки „братства“, до якого належав і Шевченко. Джерелом тим були зовсім не „европейські думки“ про волю і т. и., які підклада братству д. С—о, і яких держались „кружки“ Герцена й Огарьова в Москві, Петрашевців у Петербурзї і т. и. То було „всеславянство“ (панславізм) Коляра, Шафарика, Ганки, який підбивав і московських славянофілів. Правда, український панславізм був не зовсїм те, що московський, — бо позаду його була козаччина, а не московське царство, а під ним підбита Україна, а не „сверкающая стальной щетиной“ імперія. От через те в українському всеславянстві було, як ми нераз нагадували, багато европейства, та тільки те европейство було більше природне, ніж знане, і все таки й українське всеславянство мало багато подібного до московського, багато такого, що тягло людий, приставших до нього, не на перед, а назад од европейських думок, не давало врозуміти їх, розпалитись ними. Найміцнїйшою з таких назад тягнувших ниток була „Христова віра“ й „сьвяте письмо“, шкідливу силу якого на українолюбство навіть пізнїйших часів, — основських, ми показали в „Громадї“, кн. II. Як би не здавались братолюбними й вільнолюбними деякі слова в Христа й у пророків, а все таки раз у них нема ніякої ясної думки про форми всього громадського й державного порядку, а в друге в них на головну сцену ставить ся не воля людини, а воля божа, і через те всякі слова про братство між людьми й проти насильників зводять ся на те, щоб терпіти, поки сам Бог не схоче визволити рабів. А найголовнїйше всього — се те, що „сьвяте письмо“ не підтримує думки, що щастє людське — перед нами, а не по заду нас. Тільки чоловік, що начитав ся „слова божого“, міг написати своїм приятелям таке,

як д. Куліш: „Занедбайте політику. Сам собою настане час, коли від вашого слова впадуть стіни єрихонські". Після таких слів можна цілком повірити статї „Колокола", що в приятелів д. Куліша справдї не було навіть впорядкованого братства, а не то вже, щоб вони горячо взялись за працю для того, щоб їх думки стали ділом. Можна навіть сказати, що то були ще й не думки, а більше мрії, мрії людий більш із добрим серцем, нїж із ясним політичним розумом і наукою, яка веде чоловіка не тільки бажати того, чи иньшого, а ще й працювати, щоб бажаннє стало хоч коли небудь ділом. Перед тим ділом київські братчики навіть іще жахались. Про се можна догадуватись і по деяким словам і в тому, що напечатано вище, і в тому, що розказує мимоходом д. Костомарів у „Воспоминаніи о двухъ малярахъ". У „Жизнї Куліша" говорить ся, що „братчики" постановили держати Шевченка оддалік од братства". Д. Костомарів, розказуючи, як, пізнавши його, Шевченко перше був „холоденъ и сухъ и измѣрялъ слова и движенія мои (Костомарова) съ недовѣрчивостью", як потім вони „сошлись и подружились", каже: „Т. Гр. прочиталъ мнѣ свои ненапечатанныя стихотворенія", і говорить дальше: „Меня обдало страхомъ: впечатлѣніе которое они производили, напомнило мнѣ Шиллерову балладу „Занавѣшенный Саискій истуканъ". Я увидѣлъ, что муза Шевченкова раздирала завѣсу народной жизни. И страшно, и сладко, и больно, и упоительно было заглянуть туда!!! Поэзія всегда идетъ впередъ, всегда рѣшается на смѣлое дѣло; по ея слѣдамъ идутъ исторія, наука и практическій трудъ".

По сих словах можна думати, що не вчені братчики йшли попереду поета, а поет випередив їх. Через що? Звісно не через науку, а через більш горячу натуру, та через те, що йому на своїй шкурі довелось витерпіти долю України. „Солодко" було вченим братчикам слухати „ненапечатані" твори

поета, — тай „страшно!“ Ось через що мабуть вони й „держали його оддалік од братства“, бо горячий поет дуже б скоро попхнув учених славянщиків „у політику“, та ще й у мужицьку. Що й Шевченка часами брала досада на своїх учених приятелїв можна бачити по словам у „Посланії до земляків“:

І Коляра читаете
З усієї сили,
І Шафарика, і Ганку,
І в славянофіли
Так і претесь, і всї мови
Славянського люду,
Всї знаете, а своеї
Дасть-біг!...

Мужик Шевченко стояв попереду вивчених приятелїв, київських славянофілів, і горячою громадською думкою, й таким же українством. До того він більше їх бачив сьвіта не тільки в мужицтві, а й у Росії в загалї. Він бачив і Петербург із царем, бачив і панство, на яке братчики покладали надії. Не можна не звернути уваги на те, що „Сон“, у якому Шевченко явно виступив проти царства, написаний був іще в Петербурзї, в 1844 р., до знайомства з д. Костомаровом (1845), який, звісно, мусів бути найголовнійшим у київському славянолюбському кружку. Значить є багато правди в словах земляка, які згадує д. С—о, що Шевченко приїхав на Україну з Петербурга з готовими думками про волю України од московських царів. Ми ж знаємо, що в Петербурзї Шевченко жив серед людий далеко більш його вчених, яких він явно поважав, та тільки далеко не републїканців. Хиба в Брюлова виривались слова досади на царя Миколая, який йому „покровительствував“. Але звідси далеко було до того, що написано в „Снї“. Ясно, що Шевченко в Петербурзї мусів був добиратись до своїх противуцарських думок більш „своїм умом“, ніж за помічю науки й більш його вчених людий.

Трохи не так само довелось йому й у Києві, де він коли навчивсь чого нового, то хиба трохи про славянство, про яке теж він став задумуватись іще в Петербурзї, згадуючи в „Гайдамаках“, як то гірко, що „старих Славян дїти впились кровю“. Можна навіть думати й по „Посланію“, й по словам дд. Кулїша й Костомарова, що в Києві Шевченко почав кидати „козаколюбство“ не стільки навчившись історії України од вивчених знайомих і приятелїв, скільки з досади на те, як вони величались „українськими Брутами й Коклесами“. І тут нів-мужикови Шевченкови довелось добиратись до правди більш „своїм умом“, ніж помічю науки й учених приятелїв.

Були ще люди на Українї, з якими водив ся Шевченко, окрім київського унїверситетського кружка; була иньша купа теж українофілів. То були пани на лївобічній Українї, серед яких кобзар наш мав уже велику славу й ласку. І про сю компанїю Шевченка мало звісно докладно. Більш усього про житє Шевченка в Чернигівщинї й Полтавщинї в 1843—46 рр. розказує лубенець А. Чужбінський-Афанасєв („Воспоминанія о Т. Гр. Шевченкѣ“, Спб., 1861). Там знаходимо таку картину розумових інтересів багатшого українського панства:

„Въ то время паны наши жили, что называется, на широкую ногу, и патріархальное гостепріимство не теряло ни одной черты изъ своего почтеннаго характера. Молодое поколѣніе было уже болѣе или менѣе образовано. Женщины высшаго сословія, собственно молодыя, всѣ уже были воспитаны въ институтахъ, пансіонахъ, или дома подъ надзоромъ гувернантокъ, и французскій языкъ нетолько не казался диковинкой какъ въ началѣ тридцатыхъ годовъ, но считался необходимой принадлежностью всякой образованной бесѣды. Говорили на немъ бѣгло и порядочно однѣ впрочемъ женщины, а кавалеры по большей части не умѣли вести разговора на этомъ языкѣ, но каждый щеголь считалъ обязанностью пригласить даму на танецъ — непремѣнно по французски. Хотя у многихъ помѣщиковъ выписывались журналы т. е „Библіотека“ и „Отечественныя Записки“, но критическія статьи Бѣлинскаго оставались не разрѣзанными, на томъ основаніи „что въ нихъ все начинается отъ Адама“ и жадно читалась литературная лѣто-

пись Брамбеуса, приходившаяся по плечу большинству публики: заучивались наизусть драматическія фантазіи Кукольника, и я зналъ одну очень милую барышню, которая могла проговорить безъ запинки всего Джакобо-Саннавара“.

Над таким ґрунтом піднімалось кілька панських родин, із яких великопансько-французське навчіннє давало вже вищі парослі, хоч, дякуючи крепацтву, яке псувало панські натури лїнню, та державним порядкам, які не давали путньому чоловікови робити щонебудь для громади, дуже калїчились і ті люде, що вже набрались із Франції не самих мод і танців, а й вільних, чоловічих думок. Ось як малює тих людий Чужбінський:

„Здѣсь надо сказать нѣсколько словъ о небольшомъ кружкѣ, который овладѣлъ Шевченкомъ. Тѣсный кружокъ умныхъ и благородныхъ людей, преимущественно гуманныхъ и пользовавшихся всеобщимъ расположеніемъ, принадлежалъ къ числу тѣхъ собутыльниковъ, которые, не находя ли дѣятельности въ тогдашней средѣ, не успѣвъ ли отрѣшиться отъ юной разгульной жизни, единственнымъ наслажденіемъ находили удовольствіе похмѣлья и девизомъ своимъ избрали извѣстную латинскую пословицу „in vino veritas“. Слабость эта, извиняемая въ дворянскомъ быту, а въ то время заслужившая даже особенную похвалу, не вредившая никому, не мѣшала однакоже членамъ упомянутаго кружка быть пріятными собесѣдниками почти весь день, потому что они могли выпивать очень много и только уже вечеромъ нализывались до того состоянія, когда языкъ прилипаетъ къ гортани и въ глазахъ двоятся предметы. Кружокъ этотъ носилъ названіе „общества мочемордія“, вслѣдствіе того, что на языкѣ его не существовалъ глаголъ пьянствовать, а замѣнялся фразой „мочить морду“, и каждый удалый питухъ назывался „мочемордой“ или по крайней мѣрѣ имѣлъ право на это названіе. Въ противоположность — неупотребленіе спиртныхъ напитковъ называлось „сухомордіе или сухорыліе“. Члены, смотря по заслугамъ, носили титулы мочемордія, высокомочемордія, пьянѣйшества и высокопьянѣйшества. Въ награду усердія у нихъ существовали отличія: сивалдай въ петлицу, бокалъ на шею и большой штофъ черезъ плечо. Въ извѣстные дни, или просто при съѣздахъ они совершали празднества въ честь Бахуса, и вотъ какъ сзывались мочеморды на эти празднества, басъ гудѣлъ: „Ромъ! пуншъ! ромъ! пуншъ!“, тенора подхватывали „Полпиво! полпиво!! глинтвейнъ!“, а дисканты выкрикивали: „Бѣла, красна, сладка водка!“ Великій магистръ произносилъ

приличную рѣчь, и мочеморды предавались своимъ возліяніямъ. Всѣ горячіе напитки считались достойными, но существовало одно условіе, вслѣдствіе котораго истый мочеморда, для поддержанія чести общества, не долженъ былъ употреблять простой водки, а непремѣнно настойку, если не дѣйствительную, то хоть прикрытую этимъ названіемъ. Такъ напр. въ случаѣ сильнаго недостатка мочеморда пилъ гривенниковку, т. е. простую водку, въ которую, за неимѣніемъ подъ рукою никакой специіи, вбрасывался гривенникъ. Старѣйшиной тогда былъ В. А. З—ій, носившій титулъ высокопьянѣйшества и получившій большой штофъ черезъ плечо. Умный и благородный человѣкъ, гусаръ въ отставкѣ, З—ій цѣлый день бывалъ душею общества, и всѣ, кто слушалъ его разсказы о похожденіяхъ мочемордъ въ обоихъ полушаріяхъ, хватались за бока отъ смѣха, и въ тѣ минуты отъ него нельзя было оторваться. Съ крестьянами онъ обходился необыкновенно кротко и иначе не отзывался къ нимъ, какъ съ какою нибудь шуткой'.

Тепер, читаючи таке оповіданне, всякий здвигне плечима, коли ще не гірше. І справді компанія для українського кобзаря не аби яка! Тільки все таки, ми думаємо, що він де що винїс із сієї компанії, окрім „мочемордія“, — яке одначе стало заїдати поета вже після пробування за Каспієм. Серед тих панів, із яких виходили „мочеморди“, були люди, що все таки, окрім щирого, нечиновницького серця, мали вже в голові деякі вільні думки, які зайшли з французькими книжками Гіґо, Лямартіна і ин. Знали вони ціну й забороненій книзї, напр. Міцкевичови. Були між ними й ті жінки, які зрозуміли Шевченка, і на яких він завше покладав надїю, що вони його оцїнять (напр. С. А. З—ська, авторка повісти „Институтка“ в „Отеч. Запискахъ“ і ин.). Були тут: і кн. Репнїн, чоловік із породи декабристів, і мабуть чи не автор „Исторіи Руссовъ“, яка стільки мала сили над Шевченком; були тут і такі, яких цар Миколай послав на Кавказ, як ґр. Яков Бальмен, якому Шевченко посьвятив свій „Кавказ“, або такі, яких привозили в III отдѣленіе за похвали французькій републицї, як сам „Высокопьянейшество“, В. З—ий. Ми всьмілюємось думати, що Шевченко наслухавсь вільних, сьміливих, европейських думок од таких людий

далеко більш, ніж од своїх університетських київських приятелів, яким, видно по всьому, европейські, неспеціяльні письменства були доволї чужими, — звісно, не систематичних полїтичних думок, а хоч гострих висьмішків проти казьонних і церковних порядків. Ми думаємо, що й сї уривки з европейських полїтичних думок, які попадали в уха Шевченка од полтавських панів, були для нього кориснїйші, ніж уривки з Шафарика й Ганки, яких певно поет нїколи і в руки не брав, або „Славянская миөологія“ д. Костомарова, напечатана церковними буквами, — всї сї речі, які мають свою цїну, та тільки на такому ґрунті, якого не було в тодїшнїй громадї, а тим більше в Шевченка.

Шевченко висьміяв українське панство, „котре перлось на чужину шукати доброго добра, добра сьвятого, волї, братерства братнього“, яке „залазило на небо“ і казало: „нема нї пекла, анї раю“. І був він правий, коли лаяв їх за те, що вони „в Україну принесли з чужого поля великих слів велику силу, тай більш нічого“, за те, що вони „кричали, що Бог создав нас не на те, щоб ми неправдї поклонялись“, — та все таки „хилились, як і хилялись, і знову шкуру дерли з братів незрячих гречкосїїв“ і т. ин. Та все таки, коли ми порівняєм сих панів не тільки з петербурським кружком „Маяка“, в який попав Шевченко за тими земляками, що йшли за Квіткою, або й самими євангельськими Славянцями київськими, то мусимо сказати, що дехто з того панства хоч би одними „великими словами, привезеними з чужини“, прислуживсь і самому кобзареви, бо й він через кілька часу став говорити багато такого, за що колись сердивсь на своїх панів-земляків.

Тільки все таки в сїй школї українського панства, та ще й при „мочемордїї“, Шевченко ще менше міг навчитись чого небудь систематично, ніж у компанїї київських славянщиків. І тут він іще більше підхоплював самі зернятка нових для нього думок,

а часом слів, та „мотав собі на уса“, та перероблював собі „своїм умом“, — иноді так не до ладу, як се зробив він із „німецькою мудростею“, написавши в свойому беззвязному й далеко не так мудрому, як звичайно думають, „Посланію до земляків“, таку нісенітницю, як: „А то залізете на небо: І ми — не ми, і я — не я! І все те бачив, все те знаю: нема ні пекла, ані раю, не має й Бога, тільки я, та куций Німець узловатий, та й більш нікого...“ (??!) Ще більше з висока мусів дивитись Шевченко на панів українських, ніж на київських Колярів. Ані ті, ні другі, кожні по своїй причині, не здібні були систематично навчити Шевченка.

Чужбінський малює нам житє Шевченка в Полтавщині, в Чернигівщині, в Києві в той час, коли, як він каже, „нашъ поэтъ кипѣлъ вдохновеніемъ, стремился къ самообразованію“. Він каже, що Шевченко в нього в селї й у Київі було, лежучи, найбільш „въ ненаситную погоду“ чита журнали, або потрібні йому історичні книги. Жаль, що Афанасєв не сказав, які. Він тільки згадує, що в нього Шевченко читав польські книги й журнали, а в Київі, казав Шевченко, він прочитав „всѣ источники о гуситахъ и эпохѣ имъ предшествовавшей, какіе только можно было достать, а чтобы не надѣлать промаховъ противъ народности, не оставлялъ въ покоѣ ни одного Чеха, встрѣчавшагося въ Кіевѣ, или другихъ мѣстахъ, у которыхъ распрашивалъ топографическія и этнографическія подробности“.

Лихо тільки, що тоді в Росії майже зовсім нічого було „достать“ про Гуса і т. и., бо майже нічого не було писаного, а од забрідних Чехів, музик або пивоварів, не дуже то багато можна було навчитись. Тай у загалї на відомих йому мовах, московській і польській, не дуже то багато міг вичитати Шевченко, особливо, коли викинути й „Отеч. Записки“, які в Українців зоставались не розрізані, і яких Шевченко не любив за те, що там його не високо

ставили. Чужбінський каже, що Шевченко почав було вчитись по француському, та покинув. Не знаємо, звідки прийшла йому охота до француськоі мови, може для того, щоб бути сальонним чоловіком, — бо й із „Жизни Куліша“ і з „Воспоминаній“ Чужбінського видно, що приятелї Шевченка дуже звертали увагу на те, як держить себе Шевченко в сальонах. Тільки ясно, що Шевченко або не давав великої цїни науцї француськоі мови, або не звик що небудь систематично робити, або швидше те й друге.

Житє Шевченка на Україні, яке малює нам Чужбінський у 1843—47 рр., виглядає доволї безцїльним полупанським байдикуваннєм, серед сільського панства за рюмкою з чоловіками, в танцях і коло музики з дамами, на балях у ґубернатора в Чернигові, з писаннєм карикатур на провінціяльних баришень у клюбах, із студентами в Ніжинї і т. д., а часами то, по слову самого Шевченка, „кабануваннєм“ цїлий день на постелї. На сьому ґрунтї піднімаєть ся тільки читаннє лежучи книг, більш які попадуть ся під руку, та мрії й думки про те, щоб „поѣхать по Днѣпру на дубѣ на Запорожье, потомъ до Лимана, поискать останковъ старины“, змалювати яку небудь церкву і т. д. Звісно, як набіжить муза, — то напишеть ся добрий вірш; трапить ся нагода, — скажеть ся добре слово, і серед приятелів, і серед мужиків (напр. що слїд гасити пожар, і жидівський), а не то, то поет щиро пограєть ся з дітьми. Але ніякого пляну працї й житя не бачимо ми в тому, що розказують нам близькі приятелї Шевченка про лїпшу пору його віку, — бо не було в нього ніякого систематичного погляду на житє й працю, який дає тільки систематична ж наука.

А її то й не було в нашого кобзаря. Кругом нього було дві компанії: специялїсти славянщики й так звані сьвітські люди. Кожні й учились і знали те, що їм було треба. А Шевченкови треба було

образовання чоловіка в загалї й письменника з окрема. Нї того, нї другого доля не дала йому добути за часи молоді. Нї того, нї другого не вміли йому дати його приятелї в часи середні. А потім тюрма, Арал, а потім та картина нашого „избранника украинскаго народа", яку намалював д. Мікешин: „читать, онъ кажется никогда не читалъ при мнѣ; книгъ, какъ и вообще ничего, не собиралъ. Валялись у него и по полу и по столу растерзанныя книжки „Современника" да Мицкевича на польскомъ языкѣ... Россійскую общую исторію Тарасъ Григорьевичъ зналъ очень поверхностно; общихъ выводовъ изъ нея дѣлать не могъ; многіе ясные и общеизвѣстные факты или отрицалъ, или не желалъ принимать во вниманіе: этимъ и оберегалась его исключительность и непосредственность отношеній ко всему малорусскому".

Не знаємо, чи треба було неуцтва, щоб задержати в Шевченка „непосредственность" до України. Не думаємо! Тільки ж у всякім разї не неуцтво пошкодило дуже Шевченкови, і як письменникови, і як громадянинови, який так і зоставсь із нахапаною наукою маляря про Нептунів, Беатриче Ченчі (Шевченко писав — Ченчіо) і т. д., наукою, яку він винїс із академії, та з Біблїєю, яку товк у дяка й яку підновили йому приятелї київські, та з історією України найбільш по „Исторіи Руссовъ". Тільки незвичайна врода (талант) поета, та його мужицтво виводили його на просту дорогу з того туману, в якому його держала така наука.

Врода ж звісно дїло велике, як і „свій розум", — та тільки й врода росте, як слїд, і „свій розум" іде, куди треба, коли їм помагає спільний розум найлїпших людий часу в усьому образованому сьвітї. Інакше й велика врода, й міцний розум, і не при такій долї, яка судилась Шевченкови після 1847 р., не дадуть чоловікови зробити того, що він міг би зробити.

Багато б треба написати нам, щоб доповнити нашу думку. Ми мусіли б перебрати й усе житє Шевченка, й усе написане їм. Ми того не зробимо, а зачепимо тільки найголовнійші речі, найбільше за тим, щоб кинути хоч трохи переваги проти тих абсолютних і похвальних поглядів на Шевченка, до яких треба прилучити й статю д. С—ка, напечатану вище. Ми мусимо все ж таки сказати, що статя та не раз сходила на вірну, історичну дорогу, та тільки адвокатські заміри конечно доказати, що Шевченко „наш", на кожному кроку збивали автора з тієї дороги на стару, сказать би богословську[1]).

Шевченко вийшов у д. С—ка „правдивим народнім кобзарем, писателем мужичим", та до того таким, який мав і „ту широту й осьвіту, яку могли дати його думці наука й житє між осьвіченими людьми", — а почастно раціоналїстом, соціялїстом і революціонером.

От власне сього б то й не можна сказати після зовсїм обєктивного й історичного перегляду писань Шевченка.

Перш усього, ми думаємо, що треба б у загалї пересудити те, що зветь ся завше „народній письменник", „избранникъ всего народа", „у котрого вилив ся увесь мужицький український сьвітогляд, усї народні інтереси" і т. д.

---

[1]) Окрім основного погляду на Шевченка, як на нашого, д. С—о часто забуває про те, що Шевченко сам переміняв свої думки, — і через те сьміло переносить слова Шевченка одного часу до других. Так напр. д. С—о (ст. 63) слова „Візантійський Саваоф", сказані в віршах „до Лїкері" в 1860 р., — ставить коло слів із „Кавказу", писаному в 1845 р., коли ще Шевченко був щирим християнином і навіть православним, і коли сердивсь на попів, то власне за те, що вони ставили „храми, каплиці і ікони" не за те, за що треба. На такій думцї Шевченко стояв іще в 1849 р., коли він хотів карати „ченця, чом людий не навчає". (Ой виострю товарища). А виступив проти „аскетизму" Шевченко вже тільки через 10 років.

Наука ще не вміє показати, що таке справді дух якої небудь породи людської, і поки що ознакою породи служать більше зверхні одміни її, напр. мова, ніж внутрішні, т. наз. „сьвітогляд“. Сей „сьвітогляд“ складаєть ся з ріжних річей, між иньшим із віри й науки, які все переходять од породи до породи. Окрім того сей „сьвітогляд“ міняєть ся в міру того, як яка порода переходить із одного історичного ступня на другий. Далї й у тому, що ми звемо частїйше всього народом, у мужицтві, у якому люди подібнїйші одні до одних, є все таки одміни в сьвітоглядї. От через що треба бути обережнїйшими з такими словами, як сьвітогляд народнїй. А ще обережнїйшими треба бути з такими словами, як „співець за ввесь народ“, „письменник народнїй, мужичий“ і т. д.

Перш усього спитаємо, — що то значить письменник мужичий? Чи той, хто пише за мужиків, чи про мужиків, чи для мужиків, чи те й друге й третє в купі? Перше про Шевченка говорить д. Костомарів (Восп. о двухъ малярахъ), а все останнє, здаєть ся, говорить д. С—о, тай иньші хвалителї Шевченка.

Та ми думаємо, що не може бути, щоб хто небудь міг що сказати за міліони, навіть сказати так, як говорять міліони. Так напр. навіть по формі своїй, пісні „народні“ Шевченка, Кольцова і т. п., не зовсім однакові з піснями мужицькими, які складались сотні років міліонами людий. Прибавимо, що й сї мужичі пісні мають иноді такі одміни (варіянти), що виходять зовсім не подібні одна до одної. А то ж то писана за раз, одним чоловіком пісня! Далї, кожний чоловік пише найбільш усього для себе й для рівних собі, окрім тих, які навмисне пишуть книги початкової науки для дїтий, чи для менше знаючих. А коли тепер мужики не рівні з письменниками, то письменників справдї мужицьких тепер і бути не може, окрім письменників-учителїв. Правда, в останні десятки

років скрізь з'явилась цікавість знати про мужицьке житє, а до того скрізь письменницька школа стала високо цінити простий спосіб писання, який може бути більш приступний і мужицтву. От через що появилась скрізь школа письменників, — найбільше поетів і повістярів, яких можна згодитись назвати мужичими по матеріялу й почаство по формі їхнього писання. Тільки ж чи зовсім вони мужичі? Думаємо, що ні!

Та для нашої речі важнійше спитати: чи Шевченко ж належав до тієї школи письменників простих і через те мужичих? Ми всьмілюємось сказати, що ні, так само як ми кажемо ні, коли хто спитає, чи Шевченко писав для мужиків, як пишуть учителі. Що Шевченко не був учителем, — тут нема про що й говорити, бо всякий буває тим, до чого він здібен од природи. Ми тільки мусимо завважати, що навіть думки написати що небудь наукове для мужицтва не видно в Шевченка, як і в усіх українолюбцях аж до 1857—60 рр. По всьому видно, що вони тільки ледве-ледве почали задумувати ся про такі речі як раз перед тим, коли їх похапано було в 1847 р. Доти тільки ворог „українських Пушкиних" Бєлінський говорив, що їм ліпше всього було б повернути працю їхню на наукові книги для мужиків. Шевченко написав „Букварь" тільки в 1859 р., — і, звісно, ніхто не стане вихвалювати той буквар і ставити його між великими ділами Шевченка. Та, кажемо знов, про се нічого багато й говорити. Друге діло справа про те, чи писав Шевченко свої вірші для мужиків, або ще ліпше: чи писав він навмисне так просто, щоб їх могли розуміти й мужики?

Хто перечитає найлюбійші вірші Шевченка, власне ті, де він виступає письменником із думками громадськими, той побачить, що він усього менше думав писати їх для мужиків. Інакше на віщо б він наносив туди не тільки „конфедератів", а й Апольонів, Ченчіїв, Єссеїв, Колізеїв, яких іноді він так безбожно

переплутував, так мало знаючи й історію, й саму мітольоґію, якої нахапавсь у академії. В добрій половині того, що найгорячійше писав Шевченко, він показуєть ся менше всього письменником для мужиків. Попробуйте напр. прочитати мужикови хоч „Посланіє до земляків“, яке дехто вважає за самий сік із Шевченка! І тут нема нічого дивного. Коли люди розійшлись по своїй осьвіті так, як теперішнє панство й мужицтво, то не може бути, щоб письменник, і власне той, хто хоче мати силу над громадою, писав так, щоб його розуміли однаково й мужики, й пани. Правда, поета й повістяря може нахиляти сама проста школа письменницька так, щоб писати як найпростійше. Так власне письменницька школа Шевченкова вела його не до простого способу, а од простого. Д. Микєшин і Прахов („Пчела“ 1876, ч. 16) кажуть про Шевченка, як про маляря, що „не мало було потрачено Шевченком часу на те, щоб перейти од брюловсько-академічного клясицизму до натурального й рідного йому реалїзму“. Те ж саме треба сказати й про Шевченка, як про письменника, який вивчивсь писати на Жуковському та на Міцкевичови. Картини Шевченкові, окрім явного „жанру“, показують, що йому ніколи не довелось зовсїм вибитись із „клясицизму“, а довелось іноді тільки перемішати клясицизм із реалїзмом на спосіб „французскаго съ нижегородскимъ“, як напр. в картині русалок („Пчела“ згадан. ч.). Теж саме треба сказати й про багато його писань і з пізнійших часів, напр. про „Неофіти“.

Говорючи про се ми зовсїм не думаємо сказати, щоб у Шевченка не було зовсїм „неманірних“, простих картин і в слові, іноді таких простих, що справді їх може розуміти найпростійший, неписьменний чоловік. Така напр. більша частина його неполїтичних стихів і поем. Тільки про їх треба сказати, що вони вийшли простими більше не нароком, ніж нароком, більше через натуру поезії (яка все тягне

до простого), ніж через школу поета, яка була всього менше проста.

Те ж саме треба сказати й про речі поезії Шевченка.

Кобзар наш почав писати як романтик, — а романтики зовсім не старались перш усього вибирати для поезії речі звичайні, і вже через те типічні. Вже й у ті часи, коли починав писати Шевченко, письменство російське майже розпрощалось із романтизмом Жуковського, Козлова і т. и. Повалив романтизм у Росії Гоголь, а останні сліди його розвіяла та справді „соціяльна белєтристика" першої половини 40-х років, яка стала між Гоголем і Турґеневом, Островським і т. и., і критика Бєлінського, критика „натуральної", а потім „соціяльної школи". Натуральна школа підбивала письменників малювати людий такими, які вони є, і людий більше звичайних, ніж вибраних. А соціяльна школа примушувала письменника навіть і тоді, коли він хотів показати нам яке небудь громадське зло, показувати його на звичайних людях, усього ліпше не на злих, а ще на доволі добрих, і тим вона не тільки показувалась правдивійшою, а ще більше вражала громаду, підбивала її проти порядків, а не проти незвичайних злочинців. Такі напр. картини крепацтва й панства в Турґенева в „Двухъ помѣщикахъ", „Муму" і т. п. Кому звісне повістярство російське 40-х років (Нестроєв-Кудрявцев, СтоОдин, Искандер, Достоєвський і т. ин.), ті знають, що з европейських соціялїстичних думок найбільше запала їм думка Роб. Овена, що людина цілком не винна в тому, чим вона стала й що робить, бо вона стає такою, чи иньшою, дякуючи тому ґрунту, на якому зросла й тим порядкам, при яких живе. Отся то думка й зробила „соціяльну" школу нових російських повістярів такою, якою ми зараз її показали.

Шевченкови ж ся нова думка була цілком не відома. Він усе по старому судив та карав лю-

дий і навіть усе хотів „переляками пекло та здивувати Данта старого нашими магнатами й полупанками“. До думок натуральної й соціяльної школи ніколи не вбивсь Шевченко сам по собі, а української критики подібної Белінському тоді (тай тепер) нема. Почастно ж Белінського не любили в українських кружках, як через те, що таки ще Українці, — які повернулись силою історії в провінціялів, тоб то по неволі в задніх, — не підросли до нього, так і через те, що й Белінський, збитий московською казьонщиною й геґелівською державністю, не хотів знати „письменства провінціяльної породи[1]). В ранїйших своїх поемах Шевченко виступає зовсїм романтиком (Причинна, Тополя, Утоплена). Далї він стає більш реальним, — та все таки збивається ся на мельодраму, напр. у „Катеринї“ („Сидить батько в кінець стола“ і т. д., тай сама сцена Катерини з чумаками й з москалями), і в самих „Гайдамаках“ (як Ґонта ховає дітий), в „Відьмі“ (смерть батька) і навіть у „Наймичці“, найпростїйшій і найреальнїйшій із усїх його поем (смерть наймички). Вибирав для своїх поем Шевченко до останнїх часів іноді речі зовсїм не дійсні, — сходив на противну поезії алеґорію (напр. „Великий льох“), на темні слова (напр. „Радуй ся, ниво“ і т. д.). Часами аж жалко дивитись, як поет по дитячому не вміє справитись із живими людьми й картинами дійсного житя (напр. в „Сотнику“, або в „Снї“: хоч би картина царського двору, особливо в тім місцї, яке приводить д. С—о, як цар „підхо-

[1]) Козачковський розказує, що Шевченко не любив і Гоголя, — або як каже д. Козачковський, „не сочувствовалъ Гоголю: по его словамъ, неудавшіяся честолюбивыя мечты были причиною его умственнаго разстройства“. Гоголя не люблять і иньші українолюбці за те, що він не писав по українськи. Тільки ж дїло в тім, що без школи Гоголя не може тепер бути нї поета, нї повістяря. Між иньшим українські письменники в Росії й Галичинї тим і зістають ся позаду російських, що не пройшли, як слїд, школи Гоголя.

дить до найстаршого, та в пику" і т. д., або як „Ирод лиже в ліктора халяву, та просить півдінаря, щоб випити" і т. и.) [1]). Думаючи показати огидним панство, Шевченко все вибирав незвичайні злочинства панські (напр. Княжна, Варнак) і на ділї більше всього сходив на „гріх прелюбодійний", минаючи иньші не менші гріхи не так панів, як панства, і гріхи звичайні, які тим тяжші, що роблять ся купами й не самими злочинцями.

Знов таки скажемо, що поминувши все те, Шевченко дав нам найживійші картини щоденного житя (доволї буде, показати напр. на діда, бабу, та хлопця в „Наймичцї", на „Садок", „Тече вода" і т. д.), начеркнув образи чиновництва, панства, салдатчини, Москалїв, Українцїв, дївчат (дві породи — Катерина-Наймичка і ин., і Настя в „Сотнику", — вона ж в „Як би менї черевики", „Як би менї, мамо, намисто"). Не мало показав він і звичайного горя од теперішнїх порядків, горя соціяльного, — горя салдатчини („Пустка" і ин.), наймів („Як би минї черевики" і ин.) і показав найпростійшим, найреальнїйшим способом. То знов таки подарунок натури поета, а трошки, звісно, й часу, од духа якого не міг уже втекти й наш поет, — та не тієї школи, з якої він вийшов, і з якої не вміли вивести його земляки його, громада, критика. Ми бачили, що громада українська не вдоліла дати Шевченкови потрібної для його часу науки в загалї. Не помогла вона йому й лїтературною критикою почастно. В ті часи, коли складавсь поет наш, чужа критика сьміялась над ним, — а земляки вміли тільки кланятись йому, як кла-

---

[1]) Тут до ладу буде пригадати слова проф. Прахова з поводу „Русалок": „Въ этомъ рисункѣ лучше чѣмъ въ какомъ нибудь другомъ опытѣ Шевченка, видно, какъ боролся онъ противъ заученнаго классицизма, какъ этотъ классицизмъ все таки нѣтъ-нѣтъ да и скажется въ какой нибудь мелочи и какъ, отказавшись отъ классической рутины, художникъ на первыхъ порахъ вдался почти въ циническое пониманіе дѣйствительности".

няють ся й доси. Ті перли, які дав нам Шевченко, як поет, він дав нам сам од себе, більш на перекір своїй школї й своїм письменним землякам, ніж дякуючи їм. Ми ж сказали вже, що сам по собі иньший чоловік може зробити чимало, та не стільки, скільки б міг і треба б було.

Коли се правда про поета, то ще більше мусить бути правдою й про громадського чоловіка.

Громадський чоловік, коли почне роздумуватись про добро й зло, яке є в громадї, то перш усього наткнеть ся на віру й церкву. Віра була першою думкою громадською, яка впорядкувалась; попівство й церква були першими порядками громадськими, які заснувались на думцї людській; попівство було першою білою, панською працею, яка видїлилась із спільного мужицтва[1]). Віра й попівство потім причеплялись до всього доброго й злого в громадї. Проти віри й попівства перш усього піднялась скрізь і вільна думка: не дурно ж у Европі реформація й вільнодумство XVIII ст. були ранїйше противудержавних революцій і соціялїзму.

Перед вірою стали й наші перші українолюбцї. Багато б було розбирати, через що й як, а тільки сталось так, що перші українолюбцї XIX ст. не пристали до того противного вірі духа, який із XVIII ст. став вкорінятись і в Росії, — і зостались на боцї християнства й „благочестія“ XVII ст.[2]).

---

[1]) Ранїйш усього впорядкувалась війна, вояцтво, а за тим і царство, та тільки більш самі по собі, без навмисної думки заранї — без теорії. Попівство, — як знахарство, — почалось ранїйше, а впорядкувалось уже після царства, та за те міцно, теоретично, і од себе вже зробило теорію й для царства й вояцтва.

[2]) Ми трохи зачепили в II т. „Громади“ справу про те, як через державну централїзацію сталось, що Україна, яка в XVI—XVII ст. почала доходити до протестантських думок, із XVIII ст. почала оставатись по заду од столичної Московщини й через те мало була зачеплена духом французької фільософії XVIII ст.

Правда, українське благочестіє було мякше й вільнійше, ніж московське, — та тим міцнійше воно могло держатись і в поевропеїзованих Українцях XIX ст., тим більше воно могло притягати Українців до таких таборів у російському письменству, які явно тягли назад, до царсько-попівської Московщини XVII ст.[1]). Ниткою, яка вязала нове українське письменство з петербурсько-московськими назадівцями, був Квітка, в якого ніколи не виходив із голови той дух, що затяг був його в монастир. У ті роки, коли Шевченко починав писати, осередком таких благочестивих назадівців у петербурському письменстві був „Маякъ“ Бурачка, який сам, здаєть ся, був Українець. Із ним водились петербурські Українці й усі тодішні українські письменники, і сам Шевченко. Знов кажемо, що перша доба писательства Шевченка нам доволї темна, а далеко од Росії ми не можемо перебрати навіть печатні матеріяли до того, напр. тодішні журнали. Тільки в усякім разї в перших своїх писаннях Шевченко показуєть ся таким же благочестивим, як і Квітка, і нїчим не показує, щоб йому не було миле „маяківство“. Славянський кружок у Київі затяг його ще більше в „сьвяте письмо“, яке положило на ньому свою печать на віки[2]).

---

[1]) Д. Костомарів, який дав такі вільні, такі реальні образи сьвятих Феодосія, Александра Невського і т. и., який так вірно зложив ціну монахам, — стояв за „благочестіє“ в книгах для народу, проти „модних матеріялїстів“, між иньшим і через те, що, каже він, „православіе южнорусскаго народа гораздо духовнѣе, чѣмъ нѣкоторые полагаютъ, и не состоитъ, какъ часто у великоруссовъ, въ соблюденіи однихъ внѣшнихъ обрядовъ“ (Основа, 1862, май).

[2]) Д. Козачковський, споминаючи житє Шевченка в собе в 1845 р., каже: „иногда онъ занимался чтеніемъ Библіи, отмѣчая мѣста, поражавшія особеннымъ величіемъ мысли. Изъ тогдашнихъ предположеній его помню два, неосуществившіяся: первое — большая картина „Видѣніе Іезекіиля въ пустинѣ, полной сухихъ костей“.

Правда, Шевченко далї став більш „євангельцем“, ніж благочестивим „візантійцем“ і в Біблії став шукати духа народолюбного пророкування, проповіди суду божого над неправедними. Ми не дуже помилимось, коли порівняємо віру Шевченка в середній вік його з вірою якого небудь пуританця-індепендента XVII ст., додавши до того, що Шевченко як поет, маляр і православний, не міг викинути з своєї думки божу матїр і навіть божу службу[1]). Таким „біблейцем“ в основі зоставсь Шевченко й до смерти, як се видно напр. із стихів „Радуй ся, ниво неполитая“, писаних у 1859 р., або „Во Іудеї, во днї они“, які кінчають ся викликом до Христа: „Спаси ти нас, младенче праведний, великий!“ Навіть у „Марії“, в якій Шевченко найдальше одступив од євангелія, він написав слова, які дають дд. Желехівським повід говорити, що Шевченко не переставав бути християнином:

Все уповапіе мое,
На тебе, мій пресьвітлий раю,
На милосердіе твое,
Все уповаціе мое,
На тебе, мати, возлагаю,
Сьвятая сило всїх сьвятих,
Пренепорочная, благая!

Таких слів не міг написати постійний раціоналїст. Таким раціоналїстом, яким хоче показати Шевченка наш товариш, він ніколи й не був, — і не міг бути, бо для того треба було иньшої школи, нїж та, яку він пройшов, иньшої компанії, нїж та, в якій він державсь. Ті всї противухристіянські й навіть безбожні слова й картини, на які показує наш то-

---

[1]) В викинутому цензурою місцї в „Воспоминаній о Т. Гр. Шевченкѣ“ д. А. Козачковського („Кіевск. Телеграфъ“, 1875, ч. 25) сказано було, що Шевченко й хвалив протестантську віру, і не хвалив у православії його покірливости перед начальством і панством. Жаль, що д. Козачковський не говорить, коли казав Шевченко таку думку: чи в 1845—46 рр., чи в 1859.

вариш, — то тільки або виклики досади гарячого чоловіка, який не бачить обіцяної Богом правди на землї, або вільнодумне кощунство, або сьмілі замахи поета. То все початки раціоналїзму, які ми бачимо й у наших мужицьких казках і піснях, які не шкодять мужикам ходити у церкву й до попа на раду, — а ще не раціоналїзм, бо так ми мусимо називати тільки постійну (консеквентну) і впорядковану (систематичну) думку. Ми ж бачимо, як Шевченко кидавсь од безбожних викликів до віри в суд божий. Навіть його „Марія“ показує, як він не порвав із християнством, бо показує, як йому хотїлось обернути християнство на свій лад, на службу свойому мужицтву. Постійний раціоналїст не може мати таких мрій.

Сї слова наші може підперти перегляд рік за роком того, що розказують про Шевченка приятелї його, й того, що він сам написав, — а не самі тільки уривки з „нецензурних“ творів II тома пражського „Кобзаря“, по яким Шевченко вийшов у д. С—ка і деїстом, і раціоналїстом.

Так ми вже згадували, як сердить ся Шевченко в „Посланії до земляків“ на поевропеїзованих панів „безбожників“ у 1845 р. Мабуть до тих же часів, а може й до пізнійших треба прикласти й те, що розказує д. Козачковський: „Я былъ свидѣтелемъ, какъ онъ, слушая кощунство хозяина, у котораго онъ жилъ, сказалъ: „Издѣваться надъ нравственно-религіозными убѣжденіями, которыя освящены вѣками и миліонами людей, неразумно и преступно“. А звісно, що не самий деїзм, а все церковне, все й візантийське осьвячено віками й мілїонами.

Тільки опісля, в поемі „Княжна“, роздумуючись над тим, що бажаний ним „суд божий“ і „правда божа“ щось не дуже поспішають ся, Шевченко викликує:

А Бог куняє. Бо се було б диво,
Щоб чути й бачить і не покарать!
Або вже аж надто довготерпеливий.

„Княжна“ написана в 1847 р., а вступ до неї в 1858 р. Чи в 1847 р. написані сї слова, чи вставлені пізнійше, може в 1858 р., тільки вони важні тим, що показують, як перші ясні іскри вільнодумства проти християнського Бога, дало Шевченкови нарікання на те, що нема кари гріхови! Сидячи в неволї Шевченко все більше зупинявсь на сїй думцї, — і в 1850 р. кінчав вірш „Як би ви знали, паничі“, — викликом:

Ні, нї! нїчого
Нема сьвятого на землї!
Менї здаєть ся, що й самого
Тебе вже (Боже) люде прокляли!

А все таки тодї ж він писав д. Козачковському, втїшаючи його в смерти в його сїмї, — „вѣрь глубоко, разумно!“ Ще в 1857 р., в „Неофітах“. Шевченко стоїть на християнському ґрунтї і навіть молить ся на сьвятого хреста, — і зовсїм не являєть ся, як каже д. С—о, раціоналїстом. Хоч він тут і каже: „Все брехня: і царі й попи!“ та каже се про старо-римських попів із їх „камяними“ богами; він не велить молитись нїкому на землї, окрім правдї (а не кесарям), а на небі велить „молїтесь Богови сьвятому“, — і ми зовсїм не розуміємо, як міг д. С—о викинути сї найблизші слова з того місця „Неофітів“, яке він приводить у своїй статї (стор. 63), як показ „раціоналїзму Шевченка в усїй його силї“. Тільки в 1859 р., в Петербурзї, Шевченко почав вириватись уже за границї й християнства, а не то вже візантійства. Сталось се, ми думаємо, як через те, що він пішов далї по дорозї досади, що не має правди на землї, так і через те, що в Петербурзї Шевченко вже попавсь на той ряд думок громадських, який примушував людий читати Герцена. Фоґта, Біхнера, Фаєрбаха і т. ин. А тут ще почали дратувати Шевченка благочестиві славянофіли (Див. напр. „Молитву“ — „Умре муж велій

в власяниці!“ на смерть митрополита Григорія, якого Шевченко зве по „Колоколу“ Герцена — „юбкоборцем“). Шевченко став у Петербурзї трохи водитись із кружком „Современника“, який, як міг, проводив ново-европейські фільософічні думки. Тільки чи в нього самого не ставало духа й науки зовсім вирватись із християнства, чи його вдержував дух приятелів, із яких сам Костомарів писав проти „модныхъ прогрессистовъ, которымъ кажется удобнымъ навязать народу матеріализмъ“, — тільки ж Шевченко, як розказує про нього д. Крапивина (Правда, 1876, 104) і в 1859 р., тоді як писав „Марію“, моливсь що дня Богу, а в 1860 р. видав „Южнорусскій Букварь“ із молитвами і другою „візантійщиною“ [1]).

Так по Шевченкови і в 60 роки ледве-ледве пройшло те противуцерковне вільнодумство, яке вже в 40 роки дуже закорінилось по московським і петербурським кружкам Герцена, Бєлїнського і новійших раціоналїстах, матеріялїстах, позитивістах. Тай тих зерен раціоналїзму, які пробивались у Шевченка не піддержали нї його товариші, — які навіть віставили не напечатаними аж до 1876 р. такі його твори,

[1]) Сей „Букварь Южнорусскій, 1861 року. Цина тры копійкы. Составилъ Тарасъ Шевченко“, тепер трудно здибати, і через те про нього нема ясної думки, а само те, що такий поет, як Шевченко, зложив буквар, підбиває де кого возвеличувати його. А в тім букварю знаходимо ось що: „Велика азбука. Мала азбука. Склади (шматки з псалмів біблейських) Псалом CXXXII (і з бородою Аароньою, і з росою Єрмонською). Молитви (з увагами, в яких дуже возвеличуєть ся християнство, манастирі й т. и.). Рукописна азбука. Лїчба. Дума про поповича Олексія. Дума про Марусю попівну Богуславку. Народні пословиці“. Звичайної церковщини багато й у „Граматці“ д. Кулїша, про якого життя його в „Правдї“ каже, що він виправляв і „проповіди“ Гречулевича. Слова д. Костомарова за церковщину в народній осьвіті приведені цїлком у „Громадї“ II 200. В тій же книзї „Громади“ показано, як і молодші українофіли-студенти в Київі й Харкові возились із церковщиною ще в 1862—63 р.

як „Марія“, хоч присягали, що „кожна йота Шевченкова мусить бути відома“ громаді (Передмова до Кожанчиківського видання 1867), і передавали печатати його твори в Галичину, де все можна було їх напечатати вільно, — не піддержали навіть і молоді українофіли, які в часи „Колокола“ і т. н. грались у християнство.

Громадському чоловікови через те найпотрібнійше раз на все розпрощатись із вірою, що поки сього не зроблено, доти ні він, ні громада, яка за ним піде, не забезпечені, що він усе йти ме наперед у думках своїх про всї громадські порядки, які сьвятила й сьвятить тепер віра. Без систематичного раціоналїзму нема й систематичного вільнодумства в сїмї, в громадї, в державі. Се можна показати й на таких людях, як Мацціні; се тим більше видно на Шевченкови.

Вже й д. С—о каже, що Шевченко не зміг додуматись до иньшого строю сїмї, ніж той, який він бачив, — а тільки розібрав дуже докладно й усе те лихо, яке є в теперішньому сїмейному житю. Ми думаємо, що й се багато сказано. Ми вже в 16 примітцї показали, що Шевченко зовсїм не думав у „Катеринї“ (1840) й „Наймичцї“ (1846) ставити проти „законної сїмї“. Тепер прибавимо, що Шевченко і після того, як написав, по мужицькій казцї, „Тополю“, не спинив своєї думки на неволї дїтий у батьків, або навіть у „Катеринї“ розказав без усякого протесту, як батько й мати вигнали Катерину через наговори сусїд. Так же само в „Гайдамаках“ він трохи не возвеличив те, як батько по своїй волї вбиває малих дїтий, — канібальство, в якому й д. С—о бачить „нові“ думки Шевченка, — який, мовляв, малює „як сїмя приносить ся в жертву громадському дїлу“, так мов би то сїмя, — менша громада, — мусить справдї приноситись у жертву хоч би й великій громадї, рідній Українї! І доси дїтська неволя майже зовсїм не зачеплена українським письменством, яке

й у ньому зосталось по заду од російського, що ще в 40 роки ясно поставило заступитись за всїх менших: у сїмї, як і в громадї. Згадаймо хоч „Капризы и раздумье" й иньші писання Герцена ще перед 1847 р. Звичайно кажуть, що на Українї нема такого самодурства, яке малюють нам Островські в сїмї московській. Такого, — нема, а своє самодурство все таки є, та його не хотять бачити українолюбцї. Сам Шевченко зачіпив його тільки в деяких словах, тай то говорючи тільки про дївчат і мало чим иньше, ніж у мужицьких піснях[1]) або зовсїм по водевільному, напр. в „Сотнику". Бачучи в неволї дїтській тільки невільні шлюби, або неволю любитись із тим, хто до вподоби, Шевченко й у справі жіночої волї тільки й додумавсь перше до вінчання по любови, а під кінець до шлюбу без вінчання, або й до вільного вживання того, що д. С—о зве „правом тїла". Тільки в ті часи, коли Шевченко писав „Гимн черничий", „Лікері", або й „Великомученице кумо!" — в передовому російському письменстві вже минуло й Жорж-Зандство, і вже Михайлови, слїдом за Мілями, підні мали справу про цїлковиту рівність жінки з чоловіком і в науцї, і в працї громадській. Видно по всьому, що як в 40-ві роки Жорж-Зандство, так і в 60 роки думки Мілів проминули наших українолюбцїв і не зачепили найбільш чуткого з них Шевченка не то вже, щоб прямо, але навіть і через „Современникъ". Так із думками про сїмю і з картинами її, Шевченко

[1]) Напр. „Тополя" (1839), „Черниця Мар'яна" (1841), „І багата я, і вродлива я" (1849), „Н. родила мене мати" (1849). „На вулицї невесело" (1849). Можна думати, що на такі речі потрапляв Шевченко не навмисно, а тільки слїдом за мужицькими піснями, які він згадував на чужині, а найбільше в неволї 1849 р. Зовсїм окремо стоїть „У Вільнї, городї преславнім" (у празькому „Кобзареві" позначено — до 1847 р.?), де показано, як губить дитину не так самоволя батьківська, а ненависть до чужої віри. Добре б було абсолютним хвалителям Шевченка порівняти сей вірш із сценою дїтовбийства в „Гайдамаках".

зостався не то щоб тільки „аналітичним“, як каже д. С—о, а іноді й не постійним, як і в думках своїх про віру[1]). Мало того, Шевченко, який змалював незабутніми картинами деякі боки патріярхальної мужицької сїмї, яку він знав, про багато з того, що складає нову справу сїмейну серед вивчених людий — просто не чув і не думав, здаєть ся, через те, що зостався позаду од передових громадських думок навіть і в Росії. Щоб сього доневнитись, радимо пригадати напр. хоч „Кто виноватъ?“ Герцена, роман, писаний іще в 1834—47 рр., тай зрівняти його з картинами й думами про сїмю Шевченка хоч у самому 1860 р.[2]).

Тут до речі згадати справу сватання Шевченкового в останні роки його життя, про яку тепер уже напечатані листи самого Шевченка до двоюродного брата його Варфоломея Шевченка. В сих листах бачимо доволї звичайні, всього менше нові, з „нового розумного життя“, думки Шевченка про жінку. Старий, уже підтоптаний чоловік шукає молодої через людий, а коли було посватавсь до молодої дївчини 18 років (Харити) і вона не схотіла йти „за старого, та лисого“, то лає її в листах, що вона збожеволїла. Потім теж саме й у Петербурзї з другою дївчиною (Лікерію). Д. Мікешин розказує в поводу петербур-

---

[1]) Так у пісні „Туман, туман долиною...“ (1849) Шевченко малює, як воно нещасливо скінчилась проба молодої пари, „заховатись од батька й матері“.

[2]) В статї проф. Прахова „Къ рисункамъ Т. Г. Шевченка“ знаходимо звістку про одну картину Шевченка, з часів житя його в салдатах, на якій він „представляетъ намъ общество изъ трехъ человѣкъ въ юртѣ: самъ Шевченко въ бѣломъ кителѣ сидитъ за столомъ и чинитъ карандашъ; передъ нимъ его товарищъ-натурщикъ, обнаженный до бедръ, разсматриваетъ нарисованное; третій сидитъ по турецки на полу у самовара, пьетъ чай и покуриваетъ, держа подлѣ книжку съ надписью G. Sand, 1851“. (Пчела. 1876, ч. 16). Треба б було знати, хто той любитель Ж. Санда і чи говорили вони що з Шевченком про сього письменника.

ського сватання ось що: „Къ женскому полу Т. Гр. относился совсѣмъ оригинально; но здѣсь, можетъ быть, неумѣстно вспоминать объ этомъ. Скажу только, что въ моментъ разстройства его отношеній къ одной простой украинской дивчинѣ, на которой онъ собрался было жениться, онъ особенно былъ лютъ на все женское племя, вычитывая изъ Библіи и изъ другихъ (звісно, церковних) источниковъ всякую хулу на нихъ“. Знов Біблія! Не диво, що з такою вагою на плечах, Шевченко не пішов далеко в своїх думках про сімю й жінку.

Найдальше пішов Шевченко в думках про волю в державі й громаді, про багатих і бідних. Тут його посувала й доля його самого, й доля України: тут йому вийшла в користь і та невеличка наука, якої він нахапавсь проміж людий. Поляк Ґордон правду каже, говорячи, що Шевченко належить до найчервонійших у своїх громадських поглядах. І таким червоним Шевченко став уже рано, вже в 1843—1844 рр., ми навіть не знаємо, як він став таким; певно, більш сам по собі, без показчиків. Де далї, Шевченко становивсь усе більше червоним републїканцем і демократом і почав зачіпати не тільки неволю, а й бідність.

Нам нічого показувати, — де й як: у статї д. С—а се зроблено докладно. Ми б бажали тільки докладного розмежування тих ступнів, по яким проходили думки Шевченка про державу й громаду на Україні в середній і пізній вік його. Се зробити не трудно, навіть на скоро переглядаючи рік за роком писання Шевченкові.

Перше Шевченко виступає з словами, в яких у загалї видно сум на чужині за своєю країною („На вічну память Котляревському“), далї спомини про долю її, і звісно, — про козаччину, як вона боролась із Турками, Ляхами („Іван Підкова“, „Тарасова ніч“, „Гамалїя“, „Гайдамаки“). Серед тих споминів появляєть ся в нього думка: Чим усе те скінчилось?

Хто взяв волю козацьку? Чи на віки вона заснула? — Одповідь на те проскакує в посланії „До Основяненка“, (1840). Перше кобзар сподіває ть ся тільки, що „слава України не вмре, не загине“, що її нагадають такі кобзарі, як Основяненко, які ліпше, ніж він сам „поборять ся з москалями“ голосом, піснею! Кілька років опісля в „Чигирині“ (1844) Шевченко вже пише надію, що з його пісні може виростуть ножі, які „розпанахають погане, гниле серце“ земляків, що забули свою Вкраїну, і вицідять із нього погану кров, і „наллють живої козацької крови“ [1]). Ще в посланії „До Основяненка“ не видно політичної думки, і кобзар виступає тільки прихильником своєї країни, породи, мови. В „Чигирині“ (19 лютого, 1844, Москва) він уже говорить про „волї нашої отруту“. В „Снї“ (1844, 8 червня, Петербург), кобзар уже просто виступає проти московсько-петербурських царів, „катів, людоїдів, що розпинали нашу Україну“, найбільше нападаючись на Петра І й Катерину II і вибираючи проти Петра образи з „Исторіи Руссовъ“.

По всьому видно, що перед першим виданнєм „Кобзаря“ (1840 р.) Шевченко в Петербурзі надибав земляків, у яких не тільки знайшов писання Котляревського й Квітки, що потрапили як раз у серце Українця, який сумував часами на чужині, й підбили його писати по українському, а ще й історичні книги, напр. „Исторію Малой Россіи“ Бантиша Каменського, які підновили в поета спомини його про могили козацькі, про гайдамаччину і т. и., що він приніс із села, од діда й иньших. Між 1840 і 1844 р., видно, Шевченко потрапив на „Исторію Руссовъ“, яку приписували Кониському, — і вона запанувала над його думками своїм українським автономізмом і козацьким републіканством, своїм духом, у якому до патріотизму козацьких літописців XVII—XVIII ст. й ко-

[1]) Пор. Ісаи, гол. VI.

бзарських дум прибавилась якась доля европейського республіканства часів декабристів. Шевченко брав із „Исторіи Руссовъ“ цілі картини, і в загалі ніщо, окрім Біблії, не мало такої сили над системою думок Шевченка, як ся „Исторія Руссовъ“, у 1844—45 рр.[1]).

В „Великому Льоху“ (Миргород, 1845) Шевченко показує себе ворогом Богдана Хмельницького, який „присяг Москві“ і прихильником Мазепи, якого вояків „порізала Москва“ в Батурині й під Полтавою, а найбільше „славного Полуботка“, який у „Исторіи Руссовъ“ малюєть ся, як останній Катон козацької републики.

Ніяк не можна сказати з д. Костомаровом, щоб Шевченко ніколи не мав „мечтаній о мѣстной независимости“. В усіх писаннях 1845 р. (Великий Льох, Розрита Могила, Кавказ) Шевченко виступає ясно з тим, що пізнійше звалось українським „сепаратиз-

---

[1]) Зрівняйте в „Сві“ — „Із города із Глухова“ (Пражськ. кобз. II, 24) і „Истор. Руссовъ“ 229, 231; В великому льоху 38—39), „Иржавець“ (1847 р.) і „Ист. Руссовъ“ 206—207, 212—213. Окрім фактів історичних і картин по „Исторіи Руссовъ“ ми нагадаємо такі слова сього славного памфлета, написані після оповідання про руїну Петром Лебедина „И ежели въ человѣчествѣ славится тотъ великодушіемъ, кто презираетъ ужасы и опасности, то уже нѣтъ для тѣхъ и титуловъ, кои были орудіями и участниками Лебединскихъ тиранствъ и звѣрскихъ лютостей, ужасающихъ самое воображеніе человѣческое. Остается теперь размыслить и посудить, что, ежели по словамъ самаго Спасителя, въ Евангеліи описаннымъ, которыя суть непреложны и не мимо идутъ, ежели „всякая кровь, проливаемая на земли, взыщется отъ рода сего“, то какое взысканіе предлежитъ за кровь народа Рускаго, пролитую отъ крове Гетмана Наливайка, до сего днє, и пролитую великими потоками за то единственно, что искалъ онъ свободы, или лучшей жизни въ собственной землѣ своей и имѣлъ о томъ замыслы, всему человѣчеству свойственные?“ Пригадаємо також і слова про Москалів, як про „народъ ничѣмъ отъ украинцовъ не лучшій, но нахальный и готовый на всѣ обиды, грабленія и язвительныя укоризны“, — слова, які „Исторія Руссовъ“ вкладає своїм героям, як Богун, Мазепа й ин.

мом". Можна навіть сказати, що сепаратизм той у Шевченка більш усього козацький, звісно без того вже трохи панського духа, який став показуватись у козацької старшини XVIII ст. То сепаратизм із більш демократичним нахилом, зовсім такий як у „Исторіи Руссовъ", та тільки все таки перш усього сепаратизм, який усе зло в своїй Україні, й саме панство виводить од чужих, од Москаля, од московського царя. В своїх панів, чиновників Шевченка більш усього вражає те, що вони „перевертні, котрі помагають Москалеви господарювати, та катувати матір", — звісно, Україну, що вони „по московськи цвенькають" і сьміють ся з своєї мови і т. д. („Розрита могила", „Сон"). У „Великому Льоху" Шевченко пророкує, що родить ся новий Ґонта, що розпустить волю на всій Україні; в „Розритій могилі" Шевченко ясно дає зрозуміти, що коли б „знайти в могилї те, що там поховали старі батьки", — козаччину, яку заховав Богдан, — „то не плакали б діти, мати б не ридала", — а в „Заповіті" (який поставлено в Пражському „Кобзарю" в 1846 р., хоч без помітки, коли писаний він, і який усім своїм духом і складом, — перівним од неспокою, — більш усього подібний писанням 1845 р.) Шевченко просто кличе земляків „вставайте, кайдани ломіте і вражою злою кровю волю окропіте". По всьому тому, що писав Шевченко в 1845 р., воля та — більш усього воля своєї породи й країни, воля національна й державна.

З кінця 1845 р. в творах, писаних на Україні, („Кавказ", 14 дек., Вюнишче, Пол. г. „Холодний яр", 17 дек., тамож) Шевченко найбільш усього спиняєть ся над крепацтвом (нічого розказувати, через що), яке він зачіпав уже й раніїше („Сон", „Великий льох"), та не так дуже, як тепер. Сей зупин на крепацтві та хвиля Костомарівського панславізму, яка пройшла в 1845 р. по Шевченкови (під „Посланієм до Шафарика" стоїть: 22 ноября 1845, Переяславль),

збавила трохи в Шевченка його „сепаратизму“ й повернула його стріли од „чужих людей“, „Москалів“, на своїх панів, на самих панів українофілів і козаколюбців, яких найбільш усього він же сам і розплодив своїм гарячим словом[1]). У „Посланії до мертвих, і живих, і ненарожденних земляків моїх“ Шевченко справді вже, кажучи словами д. Куліша, „як ніхто другий насьміявсь над славою української козаччини“, а найбільше гетьманщини і підрізав сам свій історичний український сепаратизм „Исторіи Руссовъ“[2]).

В дальшому зрості свого козаколюбства Шевченко, одійшовши од гетьманщини, приблизивсь було до того запорожства кінця XVII ст., яке виступало й проти московської неволі й проти повертавшої на панський лад городової гетьманщини, яка готова була

---

[1]) Чужбінський каже, що й Квітку стало читати панство полтавське більше вже після Шевченка.

[2]) Найбільше побачимо переміну в думках Шевченка про старовину українську, коли ми зрівняємо слова його в посланію „До Основяненка“ (1841):

Слава не поляже.
Не поляже, а розкаже,
Що діялось в сьвіті...
І чиї ми діти...

з словами „Посланія до земляків“ (1846 р.)

Все розберіть, та спитайте
Тоді себе: що ми?
Чиї сини, яких батьків
Ким, за що закуті?
То й побачите, що ось що
Ваші славні Брути:
Раби, підніжки, грязь Москви
Варшавське сьміття...
Я ридаю, як згадаю
Діла незабутні
Дідів наших: тяжкі діла!
Як би їх забути,
Я оддав би веселого
Віку половину!

задля свого панства поступитись і частиною української волї, а особливо волї „гультаїв“ — черні й запорожців. (Див. „Сон“ — „Гори мої високії“, 1847, „За байраком байрак“, 1847, і порівняй із грамотами запорожськими, показаними в „Громадї“, І, 12). Сей низовий, запорожський, більш, ніж городовий, гетьманський, дух у Шевченка з 1846—47 рр. показує, який справдї незвичайний нюх, навіть нюх історика, мав у собі Шевченко.

Тільки ж і в грамотах січових козаків даремно б ми стали шукати не самих тільки добрих бажань, а й ясної думки, як же вберегти, встроїти свою волю України й волю мужицьку серед того сьвіта широкого, серед тих „ворогів лютих“ (Турок, Татар і т. и.), серед „незичливих“ сусїднїх монархів факцій“, або погляду вперед себе, а не в старовину, яка малювалась запорожцям лїпшою, ніж була. Так само даремно б стали ми шукати одповіди на сї всї питання й у Шевченка, в тих віршах його того часу, коли в нього вслабів козацько-гетьманський сепаратизм 1845 р. Шевченкови не доставало не тільки европейської науки, яка б показала йому ясний ідеал державного порядку — попереду нас, а не позаду, а не доставало навіть і науки про саму українську козаччину, науки, яка провела б льоґічно хоч би січовий погляд на гетьманщину. А погляди навкруги себе, на царсько-боярські порядки Московщини XVII ст., які перейшли і в Росію XIX ст., не могли не красити в голові Шевченка старовини української. Найлїпшою йому здавалась старовина XVI ст., до Брестської унії й незгоди між козаками й Польщею через ксьондзів і маґнатів. Тодїшня Україна, з якої, як ми знаємо, Турки та Татари зробили було поле для виводу невільників і ґалєрників, — здавалась Шевченкови веселими селами, в яких весело жилось („Невільник“, 1845, „Ще як були ми козаками“ 1847). Мало того навіть часи, коли постригавсь у монахи козак Палій, тоб то XVIII ст., привиджувались Шев-

ченкови часами, коли панувала „братерськая наша воля, без хотопа й без пана“ („Чернець“, 1848, Пор. „Буває в неволі іноді згадаю“, 1850). Козацькі ради, на яких вибирались гетьмани, самі ті гетьмани знов почали малюватись Шевченком такими, якими вони ніколи не були: з братерською згодою, з патріотизмом (напр. обраннє Наливайка в Чигирині. „У неділеньку у сьвятую“ 1849; кінець Дорошенка: „Заступила чорна хмара“, 1859). Ми тепер знаємо, що Наливайко був більше розбійник, ніж патріот, що той „атаманъ случайно сложившейся толпы“, як каже про Наливайка д. Костомарів, – не був навіть ні козаком, ні гетьманом, і що вже через те одно ніколи й не було такої ради в Чигирині, яку списав Шевченко слідом за „Исторіею Руссовъ“, а ще гірше, знаємо, що Наливайко прохав у короля козацьких прав для своєї валки, а „свавольним хлопам“ радив різати носи й уха, що Дорошенко „торгував українськими головами“ не згірше московських воєвод і на решті згодивсь узяти воєводство в Московщині й що запорожці звали „преславного Дорошенка“ — „юдиним товаришем“; Шевченкови се все не було звісно Носячи в думці своїй вигадані образи козаччини, Шевченко то знову кохав надію, що таки вона колись вернеть ся, то казав, що ні, — не вернеть ся, то знов виправсь, що „таки буде сподіватись, виглядати“. Але ж як то воно козаки встануть із могил, на се вже Шевченко де далі все менше міг давати такі ясні одповіди, як тоді, коли він був чистим і постійним сепаратистом козацьким. Тепер він сам собі казав, що кохає свої надії тільки, щоб собі самому „жалю завдавати“ (Чернець, 1848), і навіть, що він „сам не знає, що робить“, що він знає тільки, що йому верзеть ся старий козак, усатий, з своєю волею на чорнім вороні-коні, — а більш нічого не зна“ („Хиба самому написать“, 1848).

Так Шевченко, підорвавши славу гетьманщини, сам не дав нам „провідної ідеї“, як же впорати свою

волю України не на історичному ґрунті гетьманщини, без козацького сепаратизму, бо й сам тієї думки не мав. На далї з того всього козаколюбства Шевченкового тільки й зосталась ясна думка, що ненависть до царства, яка знову стала в нього рости з великою силою, особливо в передсмертних, петербурських його творах 1860 р. Нам нїчого багато говорити про сю ненависть і про сї писання, бо про се докладно сказано в статї нашого товариша. Од себе ми прибавимо тільки, що й у сих останнїх, противуцарських. стихах Шевченко все таки не міг вибитись із біблейства, не міг набрати проти царів иньшого матеріялу, окрім того, що давала йому біблія з її патріярхальною деспотією. Цар Шевченка й у 1860 р. не пішов далеко од того, яким страхав Жидів пророк Самуїл, — що, мовляв, однїмати-ме в вас жінок і т. и.[1]). Через се одно, ті стихи (мимоходом кажучи, слабенькі по своїй роботї й нерівній манєрі) не могли й не можуть мати великої сили в наші часи. Тільки на перепуттї (з Азії в Петербург) писані справдї чудові стихи „Я не нездужаю, нївроку“ (1858) чіпають дійсні боки того царства, яке ми бачимо перед собою.

Зі зростом і змінами думок Шевченка про державу й Україну тісно зчеплялись і його погляди на сусїдів її, тих, що володали й володають нею, — на Польщу й Поляків, на Москву й Москвичів. Із перших своїх зустріч із Поляками-панами та økономами, з Москалями-панами та чиновниками Шевченко не міг винести доброго спомину. Недовіре й неприхильність до чужих, сусїдів України, те, що звуть „исключительность“ зосталась у Шевченка на все; — по крайнїй мірі про неї говорять не тільки ті чужі, а й сам Шевченко. Так Поляк Ґордон, який бачив Шевченка в 1850 р. в Уральську каже, що Шевченко „ненавидить Москалів, не любить Поляків“. (Gordona — „Soldat“ споминаєть ся, у Gwido Battaglia —

[1]) Царів, I. VIII, 11—18.

„Taras Szewczenko". Lwów, 1865). У Чужбінського читаємо ось що:

„Онъ не любилъ поляковъ, но къ Мицкевичу чувствовалъ какое-то особенное влеченіе. Нѣсколько разъ принимался онъ переводить лирическія пьесы Мицкевича, но никогда не оканчивалъ и разрывалъ на мелкіе куски, чтобы и памяти не осталось. Иные стихи выходили чрезвычайно удачно, но чуть какой нибудь казался тяжелымъ или невѣрнымъ, Шевченко бросалъ и уничтожалъ всѣ предидущія строфы.

— Мабуть сама доля не хоче, говорилъ онъ, щоб я перекладав ляцькі пісні".

Виступів Шевченка проти Москалів доволї виписано в статї нашого товариша.

Звісно, було з чого вирости в Шевченковому недоброму серцеви до Ляхів і Москалів, дякуючи „Польщі" й „Москві", як державам і панствам. Звісно також, що люди, звиклі панувати, або хоч вести перед над другими, вбачають часто „исключительность", „нетерпимость" і т. и. й там, де чоловік породи підбитої просто стоїть тільки за себе, або тільки нагадує, що він іще з своєю породою живий. Таке лучаєть ся з нами, Українцями, в зносинах навіть із такими особами з наших сусїдів-панів, які себе вважають космополїтами й не вбачають самі в себе націоналїзму, далеко більшого, ніж у нас. Ми не станемо розбирати тут довгої справи про те, скільки природна в підбитих другими людий неприхильність і до народів через неприхильність до їх держав і панства.

Ми беремо в Шевченка його „ненависть до Москалів, нелюбов до Поляків", як факт природній, а ті несимпатичні боки напр. москальства, які показав д. С--ко по Шевченкови, за вірні. Тільки ж про Шевченка говорять, як про чоловіка-громадянина, з „провідними ідеями" для його земляків, та ще й як про соціялїста.

Чоловік із полїтичними ідеями дає перевагу ідеям над чутєм. Чоловік із широкими ідеями

нових часів, та ще й соціяліст, не може ставити одну породу на стільки виключно вище иньших, як то робив Шевченко, кажучи: „Нема на сьвіті України, не має другого Дніпра“, не може вбачати й показувати у иньших народ самі тільки злі боки духа. А через одно й друге такий чоловік дійде й до провідної ідеї про спільність змагань усяких народ, щоб змінити на добро теперішні злі порядки, або лїпше сказати, дійде до цілого ряду провідних думок про те, як упорядкувати сю спільність. Нічого того ми не бачимо в Шевченка, — і через те й з його національними ідеями сталось теж саме, що й з державними, тоб то він, виступивши перше з виключним українством, потім став його залишати, висказав кілька широких думок, та не розвив їх, не прилагодив до них усїх подрібних думок, і зіставив тих, хто б задумав піти за ним, без усяких провідних думок про національну справу в тому станї річний, у який переходила наша Україна в 60—70 роки.

Так до Поляків Шевченко, як і перші історики „Малой Россіи“, обернувсь перше зовсім як православно-козацький патріот далеко більше, ніж як син крепаків у польського панства; в його перших козацьких поемах і слова „Ляшки-панки“ говорять ся більше слїдом за старими піснями, а найбільше діло йде про зневагу козацьких прав, а ще більше про у н і ю, а не про селян, які терпіли вже й у XVI—XVII ст. стільки ж од православних панків, як і од уніятів. Навіть і в „Гайдамаках“ (1841) ми бачимо теж саме, — тільки тут добре серце поета взяло перевагу і, підбивши його заплакати, що „старих Славян дїти вмились кровю“, — поставило його на дорогу до більш широких думок, по якій, за помічю костомарівського славянства, він дійшов до бажання, „щоб усі Славяни стали добрими братами“ (1845). Насьміх над гетьманщиною (1846), яка „Польщу повалила тай сама пропала“, а далї кара, яку Шевченкови прийшлось дїлити в купі з деякими Поляками

(Брон. Залєским, Ґордоном і т. и.) ще більше змягчили польську ненависть Шевченка, і він написав своє посланіє до Бр. Залєского: „Ще як були ми козаками“ (в Кожанчиківському виданю воно помічено 1847 р., а в празькому 1858). Козак подає там руку Ляхови, просючи і в нього „руки й серця чистого, щоб іменем Христовим возобновити той рай“, який мов би то був на Україні між Поляками й козаками, аж поки „неситі ксьондзи, маґнати нас розлучили, розвели“.

Навряд, щоб слова про чисте серце можна було признати зовсїм ясними, а згоду „іменем Христовим“ і ясною, й „новою“, і через се все й міцною. До того ж проти сих кількох неясних слів зараз же ставали в Шевченка ясні картини, які він іще раз нагадав у стихах:

Не знаю як тепер Ляхи живуть
З своїми вольними братами;
А ми братали ся з Ляхами... (1848)

по всьому видно навіяних розмовами з висланими Поляками про „подаванє рук“. Ніякими иньшими картинами не переважались ні сї картини, ні ті, які Шевченко намалював од „Тарасової Ночи“ до „Гайдамак“ і до яких він повертав і після тих розмов і в названому віршу, і в такому як „Швачка“ (1849). А перевага їм могла б бути тільки тодї, коли б Шевченко намалював Ляха не пана, а хлопа, та сказав хоч слово про те, як подадуть руку один одному не самий тільки пан із чистим серцем і козак на Україні, а хлопи польський і український, кожний на своїй землї стоючи, та з своїм панством борючись. Що б же таке було написати, Шевченкови треба було й иньшої долї, й справдї нових, соціяльно-демократичних думок... На нема-ж і суду нема! В усякім разї провідної думки про те, як бути нам тепер із Ляхами, треба шукати де иньше, а не в „Кобзарі“ Шевченка. Доволї й того, що в „Кобзарі“ ми знайдемо кілька слів

од щирого серця, кілька добрих слів, кілька широких для свого часу й для свого стану думок.

Теж саме й з думками Шевченка про Москалів. І тут хвиля панславізму, проба критичного погляду на „козацьку славу“ й гетьманщину, змягчила серце козака проти „Москалів“. Іще більше зробила мабуть та приязнь і лошана, якої зазнав Шевченко од Москвинів в останні роки житя свого й у Нижньому, й у Москві, й у Петербурзї. Тільки позний, приязнійший погляд кобзаря на Москвинів не вилився у нього новими віршами. Живучи серед Москалів-салдатиків, таких же мужиків, таких же невільників, як і сам, Шевченко не дав нам ні одної картинки доброго серця сього „Москаля“, які ми бачимо в иньших писателях, напр. у Достоєвського; — Москвин-мужик, одданий паном у салдати, малюєть ся в Шевченка таким, що спомина свою милу тільки тим, що „така ухабіста собой і меньше блай не давала!“ („Не спаю ся, а ніч як море. 1847“) [1] Москаль, якого „витала татарівна-лемерівна, що людьми горцувала“, — для нього і в 1860 р. все таки тільки „пройдисьвіт“, як у 1840 р. був тільки „чужий чоловік...“. Певно ж, що коли національні поети тільки так будуть говорити про сусїдів, то важко буде справдитись бажанню, „щоб усї Славяни стали добрими братами!“ Ось через що ми не думаємо, щоб Шевченко справдї міг провести нас у „вільну, нову сїмю“ інтернаціональну!

Найдалї б міг провести нас Шевченко в справах громадських, які торкають ся волї мужицької. Любов до мужика, до невільного, а потім і до бідного, — се найголовнїйша провідна ідея Шевченка і як поета, і як чоловіка. З самого початку Шевченко, виступивши як поет український, навіть тодї

---

[1]) Порівняйте, як теж саме намальовано у Некрасова („Огородникъ“) або й у Шевченка там, де він виводить не Москвина, а свого, Українця („Петрусь“).

ще, коли зараз вирвавшись на волю, дуже панчував (як розказує д. Сошенко), зараз же заговорив про мужиків, бо про них безпремінно буде говорити всякий живий український поет. І все своє житє Шевченко найбільше говорив про мужиків, перше переспівуючи мужицькі казки й пісні („Причинна", „Тополя"), а дальше, малюючи мужицьке житє („Наймичка" і т. д.), найбільш за тим, щоб оступитись за мужиків, яких кривдять чужі („Катерина") й свої пани („Посланіє до земляків" і т. д), або за тим, щоб показати панам примір у мужиках, — кінчаючи оповіданє такими словами: „Оттак люди научайтесь ворогам прощати, як сей неук!. ." і т. п. „Наша Україна" — рано стала для Шевченка все рівно, що мужики українські, а „наша правда" — все рівно, що воля й веселе житє тих мужиків. Та про се нічого нам багато розказувати: се всї добре знають, — тай статя д. Сірка говорить про се докладно.

Ми мусимо тільки зупинитись на тому, чи справдї Шевченко думав про ту „правду й волю" й про те, як вона настане так само, як думають соціялїсти, як се говорять тепер про Шевченка часто наші товариші, і між иньшими й д. Сірко.

Ми ніяк не згодимось, щоб Шевченко був соціялїстом. Ми думаємо навіть, що згодитись із ним було б шкідливо й для долї самого соціялїзму на Українї, бо се б пустило невірну думку й про те, що таке соціялїзм.

Перш усього, дїйсного, на ґрунтї стоячого соціялїзму не може бути в тій громадї, в якій іще не знесено крепацтва й не збудовано всього господарства на вільному найму-робітникови. Ми б добавили ще, що на ґрунтї стоячого соціялїзму не може бути й там, де не заведено ще уставної, парляментської держави, в якій тільки й виходить на чистоту панування багатих. При крепацтві й царському самодержавстві соціялїзм може бути тільки навіяний із боку, більш книжний, ніж ґрунтовий, і іноді більш видом

противукрепацьких і противучиновницьких думок, ніж справді соціялістичних, противубагатирських. Таким і був соціялізм московських і петербурських кружків 30–60 рр., вичитаний із француских книг; таким де в чому зістаєть ся й новійший соціялїзм у Росії, хоч він справді вже почав ставати на ґрунт після того, як знесено крепацтво[1]). Шевченко ж писав у часї крепацтва і був занадто ґрунтовий чоловік, щоб не звернути найбільше уваги власне на міліони невільних крепаків, ніж на сотні вільних наймитів. До того ні звідки не видно, щоб Шевченко знав хоч що небудь про С. Сімона, Фурре, Люї-Бляна, Прудона і т. и., ні навіть про соціяльні романи Жорж-Занда, яких уже й у 40-ві роки читали й у Москві, й у Петербурзї, а в кінці 50-х років дехто вже й у Київі. Ні звідки не видно, щоб із тими европейськими соціялїстами думали познайомити Шевченка його більш учені товариші, бо не видно й на писа-

[1]) Про се тепер не час розводитись. Ми мусимо тільки сказати кілька слів, щоб сими кількома рядками не викликати непорозуміння між нами й нашими читачами. Така вже доля нової Росії, — з кінця XVIII ст., — що в ній усі нові думки громадські беруть ся більш із европейських книг, ніж ростуть із власного житя, й ранійше, ніж житє дає їм ґрунт. Сталось се через те, що татарщина та московська руїна (Новгороду, Пскова, України та Білої Руси, — останніх двох Москва руйнуєала не сама, а в купі з Польщею) спинили зріст країн руських, — так що зложена на кінець у XVIII ст. Росія причепилась до Европи XIX ст. зі складом житя XVI—XVII ст., а де в чому й ще давнійшого. Се дає осібний склад усьому громадському руху в Росії, в якій передові люди не можуть не брати з Европи найновійших думок і не тільки прикладати їх до своїх далеко старійших порядків, а й випереджувати думкою ті стації, які пробігає й житє російське слідом за Европою, — і навіть, глядючи на Европу, зневірятись у сих стаціях ранійше, ніж вони наступають у Росії. Дехто думає, що в сьому є велика вигода Росії, яка б то незабаром зразу вскочить у найновійшу стацію зросту громадського Европи. Ми так не думаємо. Тільки в усякім разі така доля громадського руху в Росії є послідок усієї її ґеоґрафії й історії, — і її треба признати хоч не хоч. Що до соціялї-

ному ними самими ніякого сліду уваги до тих соціялістів і до зворушеної ними робітницької справи в Европі. Шевченкови, значить, доводилось би бути соціялістом уже зовсім „свого розуму“, — а найрозумнійший розум не міг би вивести науки соціялізму тільки з того, що він бачив у Росії в часи Шевченкові, в часи не тільки самодержавства царсько-чиновницького, а й кріпацтва.

Шевченко й налїг і на те, й на друге, — і коли він виступав не тільки проти неволї, а й проти здирства державного, тоб то, як каже д. Сірко, показував економічний бік царства, то се ще зовсім не робить із Шевченка соціялїста. І ще б таки противникови царства не говорити про подушне![1]) Шевченко, як каже д. Сірко, „дививсь на царів“, хоч і не з „мужицького погляду“, — „як на джерело всякого здирства“ (бо мужики навпаки думають, що цар хоче добра, а деруть пани та чиновники) — соціялїст же й на державу дивить ся найбільш

стичних думок, то в Росії за царя Миколая І треба було бути С. Сімонцем (як Герценови 1830-х років), або Фурієристом (як Петрашевці 40-х рр.), щоб гаряче ненавидїти кріпацтво й чиновницьку самоволю, тоб то хотїти змін, далеко ще не соціялїстичних. У 60-ті рр. соціялїсти, як Герцен, Огарев, Червишевський, клопотали ся про вигіднійший надїл селян землею, — теж про річ іще не соціялїстичну, бажаючи її од царського уряду в Росії. Тепер соціялїсти в Росії поставили всю соціялїстичну програму (вся земля селянам, усї фабрики робітникам і т. и.) та ще й бездержавну, і виступають словом проти „буржуазії“ ще ранїйше, ніж та склалась у Росії, — а дїлом ідуть більше проти самодержавства царського і перш усього добють ся уставного (конституційного) царства, в якому то й складеть ся й візьме гору „буржуазія“. Тільки ж тодї й складеть ся й ґрунтова, справдї мужицька соціялїстична партія, — а при якій небудь волї державній, може й справдї те, що Росія росте під натиском передових думок європейських, поможе їй більше прилагодити до них і ті заднї стациї громадського руху, які вона мусить пробігти, щоб догнати Европу.

[1]) Як царь братиме десятину й т. и., говорить ся й у Самуїла Царств. І, VIII, 15—17.

(а дехто й зовсім) тільки як на кріпость для оборони папуваня багатих. Найбільше ж усього й Шевченко налягає не на злиРство, а на неволю, на зневагу особи царями та панами, які в його картинах найчастійше насильники жінок, дівчат. Царі — те ж саме, та ще й до того насильники над народами, душогуби. Звідси до соціялїзму ще чимала дорога. Те, що Шевченко говорить про багатих і бідних, про „дїдами крадене добро“ і навіть про роботящі руки й про „землю, всім дануюу“, не зміняє ні каплї зараз сказаного. Ми й у козацькій думі XVII ст. знаходимо, як доріка Ганджа Андибер тодішнїх дуків, що вони „позабирали луги й луки“, — а про соціялїзм козаків XVII ст. було б дивно й говорити. А проти багатих і їхньої неправди ми знаходимо цїлі купи писаного не тільки попами середнїх віків, а й жидівськими пророками, та тільки, коли ми їх запишемо в соціялїсти, тодї стратимо всякий ясний образ соціялїзму і попадемось власне в сїтку, яку розкидають вороги соціялїзму, коли кажуть, що соціялїзм, тоб то, по їхньому, тільки скарги бідних на багатих, а не справа організації всякої потрібної громадї працї, — старий, як сьвіт божий.

Ось напр. іще пророк Амос кричав на тих, хто „давить менших, хто меле на борошно бідних, хто гнете менших податками, та побудував собі пишні виноградники й великі будинки, хто прибавляє неправду до неправди й грабунок до грабунку в палацах своїх“ і т. д.[1]). Те ж можна показати й у Осії, Ісаї й инших. Напр. Ісаї X 12 зовсїм немов слова Шевченка. Слова Шевченка про суд божий над лукавими, — немов звісний псалом „Возстани, Боже“[2]). В картинах „царства правди“, які малює Шевченко

[1]) Амос, VIII, 4, 5, 2, VI, 12, 1—7, 14 і т. д.

[2]) Також Ісаї, V, 8. Горе вам, що пригортаєте дом до дому, поле до поля і т. д. X 1, 2 — про неправі суди.

тільки що нема того, як „вовк буде лежати поряд із вівцею“, як у пророка Ісаїї[1]).

Шевченко власне тим так і любив пророків жидівських (див. у д. Козачковського) та Псалтир, що він сам думав їхнім способом про громадські справи. Зовсїм мов біблїйний пророк, який говорить про маленьке царство жидівське й велику ассирійську, або вавилонську силу, Шевченко каже Черкесам: „...лицарі великі, Богом не забуті! Борітеся, — поборете! Вам Бог помагає“. („Кавказ“, 1845) По біблїйному майже все здумує собі Шевченко й те, що тепер звуть „соціяльним переворотом“, „соціяльною революцією“ і т. ин.

Коли ж одпочити
Даси, Боже, утомленим
І нам даси жити?
Ми віруєм твоїй силї
І слову живому:
Встане правда, встане воля,
І тобі одному
Поклонять ся всї язики
Во віки і віки! —

Вже в 1859 р. Шевченко малював „днва Господнії“, — як буде „Бог судить, визволяти долготерпеливих і воздавати злодїям за злая“, і перед самою смертю питавсь: коли ж то прийде „апостол правди і науки?“ Навіть у ті часи, коли Шевченко зневірявсь у тому, що прийде той суд божий, той месія, яких він ждав, — думка його виводила йому все таки картини катастрофи цїлком біблїйної, хоч і без Єгови: „Чи буде суд? Чи буде кара царям, царятам на землї? Чи буде правда між

---

[1]) Увесь псалом Шевченка „Радуй ся ниво“ (1859) про те, як Бог осудить неправих і визволить рабів, є нїщо инше, як XXXV гол. пророка Ісаїї, в якій Шевченко дещо перероблїв, напр. кінець. Хто хоче допевнитись, яку силу мала над Шевченком Біблїя до останнього часу, тому радимо слово в слово зрівняти псалом Шевченка і XXXV гол. Ісаїї.

людьми?... Повинна буть!... бо сонце стане і осквернену землю спалить!"[1]).

Поряд із сим біблейством, або лїпше сказати, під біблейством, у Шевченка жили споминп поднїпровського селянина про гайдамацьку помсту над панством, — і він переходив од біблійних думок про суд божий і месію до того, як „невчене око загляне панам у очі глибоко, глибоко, як потече сторіками в синє море кров дїтий панських", — тай сю картину гайдамацтва збивав на біблійний лад: „Настане суд, — заговорять і Днїпро і гори!"

Отже думки чоловіка, яким володїли майже зовсїм тільки біблійні пророки та спомини українського гайдамацтва, не можуть ставити ся в ряд із думками соціялїзму XIX ст.

Правдивий соціялїзм у думці й працї настав власне в XIX ст. як через те, що тільки тепер, — після великих державних змін і революций XVII—XVIII ст., настало панування вільного багатирства в державі та праця вільних наймитів у господарстві під урядом багатирів, так і через те, що тільки тепер склались остаточно й доповнились і думки передових людий XVIII ст. про природний незупинний поступ громадський на перед — проґрес, — поступ у господарстві, в громадських порядках, у науках і знанях. Думка про такий проґрес скасувала віру в суди божі, в апостолів і всякі катаклїзми в гори, не тільки од Бога, а й од „великих людий" і начальства, — і показала дїйсний розум і таких гострих, часових рухів, які перше можна було вважати за катастрофи. Вона подїлила їх на бунти, або почастні повстаня людий, яким не в могоїу терпіти такі чи иньші порядки, що їх безпосередно

[1]) Пор. Ісаії XXXIII — Про день помсти за неправду, особливо 4 і 9, — як зорі на небі стлїють, річки повернуть ся в смолу, порох у сірку і земля зробить ся гарячою смолою. — Як земля згорить — також XXIV, 6.

давлять, — і на революції, — широкі рухи людий, знають що ясно й те, що валити їм, і те, чим замінити повалене, рухи, які підготовлялись широким проґресом громадським, і в яких беруть участь не самі тільки ті, яких безпосередно давлять такі, чи иньші порядки, а всї, хто взнав, що ті порядки вже негідні для спільних громадських потреб їхнього часу [1]).

Вже С. Сімон, — власне батько соціялїзму XIX ст., — хоч і пустив свої громадські думки, назвавши їх „новим християнством" (Nouveau Christianisme 1825) і хоч казав навіть, як і ранїшні сектанти, що він тільки висуває на гору правдиві християнські думки, які були попсовані після Христа, — та все таки виступив зразу ж зовсїм не на церковну дорогу: в його трьох основах нового порядку стоять: наука й ремество (science et industrie; див. Catéchisme des industrielles 1823 Nouveau christianisme і ин.). Він іще замолоду радив прокопати панамський перешийок; одні з перших книг його були „Вступ до наукових праць XIX ст." (Introduction aux travaux scientifiques du XIX siècle, 1807—1808, який привязуєть ся до славної книги XVIII ст. Кондорсе: „Нарис картини поступів розуму людського" (Esquisse d'un tableau des progrès de l'esprit humain) і є одна з перших проб показати спільність усієї науки й праці людської на всьому сьвітї. А його „Кілька думок фільософічних на вжиток XIX ст." (Quelques opinions philosophiques à l'usage du XIX s. в книзї виданій у 1825 р. Opinions littéraires, philosophiques et industrielles) є також одна з перших проб показати, як поступали вперед громадські

[1]) Звісна розмова між Людовиком XVI і герцогом Ліанкуром, який сказав королеви про те, що народ у Парижі взяв Бастилю (14 липня 1789 р.): „Що таке? — Бунт?" — Скажіть, В. В., революция! — „Quoi? c'est une revolte?" — Dites, Sire, une révolution!

думки й порядки в старий вік, у середній, у новий і в новійший у европейській історії. С. Сімонова записка про потребу нового круга науки (Nouvelle Encyclopédie) подає думку про потребу вивести людий для нового громадського житя через новий круг нової науки. Треба додати, що С. Сімон, хоч звісно, більш усього звертав уваги на свою Францію, та все клопотавсь про зміну порядків у всіх, хоч европейських громадах і про спільність усіх їх проміж себе. Вже в 1814 р. появилась книжка: „De la réorganisation de la société européenne, ou de la nécéssité et les moyens de rassembler les peuples de l'Europe en un seul corps politique, en conservant à chaqun son indépendance national; par M. le compte de Saint-Simon et par Augustin Thierry, son élève. Не забудьмо й того, що С. Сімонівці збудували першу зелізну дорогу в Франції, що С. Сімон мав велику силу над історичною наукою французькою (зараз ми бачили, як Оґ. Тері підписавсь його учеником, élève), навіть над новою матеріялістичною фільософією німецькою Фаєрбаха, нарешті, що з С. Сімонівців вийшов й Оґ. Конт, який дав величезну картину поступу людського в думці й громадських порядках у своїй „Позитивній фільософії“.

Батько соціялїзму XIX ст. в Анґлії, Роберт Овен, теж виступив із „новою вірою“; — тільки ту віру він зразу одділив од усіх иньших і од християнства, як віру розумову, раціональну (rational religion) і звязав свою „систему нового розумового порядку й розумової віри“ з виріобкою характеру людського („Нові погляди на громаду, або про сформуванє людського характеру“ 1812 р.). І в Роберта Овена підложена під усіма його замірами, хоч і не так широко, як у С. Сімона, думка про поступ у історії; в компанії Овена бачимо хеміка Дальтона, винахідника паровозів Фультона; і поступ ремесловий також важний і для Овена, як і для С. Сімона.

Новіїші ж соціялісти, од Люї-Бляна (якого

книга про „Впорядкуванє праці“ — Organisation du travail, — появилась уже в 1839 р.) вже не мали й того зерна сектанства, що було в старших; для них уже вся історія людська є ясний поступовий зріст, якого соціялізм мусить бути конечною квіткою, звісно, яку тільки ми тепер мусимо пригадати. З Прудона ж, — якого основні думки були вже напечатані ранійше, ніж розігнано київське „братство“ („Що таке власність?“ — Qu'est ce que la Propriété — 1840 р. „Фільософія бідности“ в 1846 р.), — з Прудона сама „соціяльна справа“ стає частиною „соціяльної науки“ [1]).

Тепер порівняймо сї основні думки европейського соціялїзму з думками Шевченка, про „суд божий“, про „суд, на якому невчене око, немудрі премудрих одурять“, пригадаймо, що Шевченко тільки й знав, що хлїборобство та свою Україну, — про яку він казав, що „нема на сьвітї другої“, — та трошечки зачепив тільки Славянщину, — тай спитаймо: чи можна ж справдї поставити Шевченка в ряд европейських соціялїстів, не тільки його часу (40—50 рр.), а й ранійшого?

Скажуть може, що Шевченко не все ж говорив про „суд божий“, та „сторіки крови“, яку проллють „немудрі“, — а й про „слово, котре стане на сторожі коло менших, котре зійде колись правдою“, про „апостола науки“ і т. п. Се все так, — і се все показує, що думки часу, хоч здалека, а зачепили й Шевченка. Та тільки здалека й зачепили, а не вкорінились у ньому так, щоб льоґічно прилагодити до себе всї иньші його думки. Перш усього, про такі речі Шевченко говорив не так часто й багато, як

[1]) Ще в книжцї про власність Прудон вложив як свої думки про безначальство (anarchie) так і про те, що „все, що робить ся законами й полїтикою, — є справа науки, а не гадання“ (tout ce qui est matière de législation et de politique, est l'objet de science, non d'opinion).

про суд божий та гайдамацтво, — і говорив усе таки біблійним способом (апостол науки; „слово“ нагадує „Слово“ евангелиста Івана). А головнійше, — всї сї нові слова Шевченка не вяжуть ся з старими й показують тільки, як часами Шевченко говорив кожний раз иньше, сам не знаючи, куди йому кинутись, на віщо покласти надію в сумному житю свойому й України. До того ще придалось, що добре серце Шевченка жахалось тієї кари божої, того суду невченого ока, яких він викликав. і тодї Шевченко просив „старших покаятись, обняти найменшого брата, молив, благав і старших, і менших обнятись“ і т. д. — і показував тут у собі чоловіка мягкого, доброго серця, а не чоловіка, який знає, що в історичному поступі більш усього має силу не добра воля осіб із усїма тими судами над ними, карами й страхами кари й каянием, а мимовільний зріст громадського житя, та впорядкована громадська праця й тиха, й гостра. Ми думаємо, що деякі приміри думок про те, що справдї радив робити Шевченко, які ми показали в I голові, показують, як можна заплутатись, коли сказати собі, що Шевченко є порадчик у громадській працї, а почасти в працї соціяльно-революцийній. Усї добрі надії Шевченка й добрі слова, все його вагане од „сьвяченого ножа“ до „братського поцїлунку“ тільки однїмали навіть поетичну силу й дїйсну вартість в його гайдамацьких виклпків і затемняли його образи повстаня пригнїчених рабів. Се можна бачити напр по „Заповіту“, в якому він кличе перше: „Кайдани ломіте і вражою злою кровю волю окропіте“, — а потім просить „помянути його не злим, тихим словом“, так мов би то можна зразу заговорити тихим словом, маючи кров на руках, — або в псальмі про „суд божий“ (Радуй ся ниво), де Бог воздає злодїям за злая“, а слїпить „владик“ так, що вони й „шляху не найдуть“, „а раби тими шляхами, без ґвалту й крику посходять ся“ і т. д.

Звісно, що й „резолюції не роблять ся на рожевій воді“, а бунти самих „немудрих рабів“ тим більше. І українські гайдамацькі повстаня XVII—XVIII ст. робились власне не з тихими словами, а з ґвалтом і криком, — та по крайній мірі були цілостними проявами, як і ті пісні про Перебийноса, Нечая, Ґонту, Залізняка і т. п., які й досі живуть у наших мужиків і в яких нема того ваганя й непостійности, які є в заповітах та псальмах Шевченка. Пісні ті не можуть розказати думок теперішнього громадівства, та по крайній мірі ліпше показують, яку силу має в історії й гайдамацтво, ніж Шевченкові заповіти та псальми.

Що ж до слів Шевченка про „науку“, то вже через те не можна рівняти їх до слів якого небудь С. Сімона, що подрібно Шевченко говорив тільки про одну науку, — „історію України“ та ще найбільше „по могилам“ і він же в иньших віршах сердивсь на те, що „Москаль уже й могили козацькі розкопує“. Про ту спільність науки, вмілости й господарства, яку Сенсімонівці звали „industrie“, нема й споминку в Шевченка, як і в иньших українолюбців його часу.

Далї не треба забувати, що ясний і постійний погляд на те, яку силу має для зміни громадських порядків і наука, й слово, й ножі, — які в думках Шевченка мусїли зійти на українській ниві з насїня його слова — дає власне думка про безупинний поступ громадський. А думка та виходить або з безпосереднього доглядання, як переміняють ся од громадської працї громадські порядки, — як се бачили европейцї в XVI—XVIII ст., — або з науки всесьвітньої історії, — всього ліпше і з того й з иньшого. В Шевченка, як у підданого такого сонного й темного царства, як Росія, що ще й не знав всесьвітньої історії, не могло бути такої думки. Через те він і не міг твердо стати й на думцї про те, що справдї з його насїня-слова будуть жнива. Він сам собі каже:

. . . . Орю
Свій переліг — убогу ниву,
Та сію слово: добрі жнива
Колись то будуть!... І дурю —
Себе таки, себе самого,
А більше, бачить ся, нікого...
Дурю! Бо лучше одурить!
Себе таки, себе самого,
Ніж з ворогом по правді жить
І всуе нарікать на Бога!

(1860 р. 5 жовт.)

і кілька днів опісля (18 жовт.) каже сам собі: „сиди! — і нічогісінько не жди!“ — Такого не говорив ні один соціяліст у Европі. Такого не говорять тепер соціялісти і в Росії, навіть сидючи в тюрмах, мов у могилах.

На кінець треба нагадати, що европейський соціялізм із самого свого початку не думав тільки виступати проти старого порядку, а зараз же поставив проби й нового впорядкуваня громадського, зараз же наліг на таку річ, як спілка, толока, праця громадою — association. Подібну думку тільки через силу можна накинути нашому кобзареви, — як се робить д. Сірко, коли бачить у словах його: „по якому правдивому, сьвятому закону землею, всім даною, торгуєте? що Шевченко признавав землю „громадською власністю“. Перш усього Шевченко зовсім не спинявсь на чисто господарських справах, які, замітимо, не були й його ділом. Коли б же його спитали, як вправитись із землею, що от панів одібрано, то він певно одповів би, як колишні козаки, думкою про рівну „займанщину“[1]). Не тільки Шевченко, а й учені українофіли мало звертали уваги на

---

[1]) Можна думати, що самі слова: „по якому сьвятому закону торгуєте?“ склались у Шевченка на лад біблійний: у книзї Левітів (XXV, 23—24) стоїть: а землю ви не мусите продавати в (вічну) власність, бо земля моя (каже Бог), бо ви в мене гості й проживальники. От через те то по всій вашій країні мусите ви попускати (на 49, ювилейний

господарські речі, а почастно спілкове господарство навіть не високо й ставили. Ми вже пригадали в I т. „Громади“, що господарський бік нашої історії громади (купи, копи і т. и.) доси не досліджений нашими вченими. Навіть на спілкове господарство в Січі (правда, не хліборобське, а охотницьке, скотарське й рибальське та спілкове харчуванє по куріням) наші вчені не звертають уваги, — і доси в усіх українолюбців були на устах слова д. Костомарова про „індівідуалїзм“ Українця напроти „общинности“ Великоруса (Двѣ русскія народности). Та таки, здаєть ся, що спілкове господарство в українських селян почало знову заводитись тільки недавно, після волї вже[1]). Не диво, що Шевченкови, який не знав европейських думок про спілку, нї звідки й було взяти картин спілкового господарства, і що скрізь, де він малює свій „рай“, — він показує осібну сімю, а не спілку, або громаду. Пригадаймо напр. хоч „Сон“ (На панщині пшеницю жала), а в ньому такі слова:

Уже не панські, а на волї
Та на своїм веселім полї
У двох собі пшеницю жнуть,
А діточки обід несуть...

Колиж у словах Шевченка про „братолюбіє“ і „единомисліє“ бачити думки соціялїстів про „асоціяцію“,

---

рік) викуп (запроданої) землї“. Тільки ж і закон старожидівський про кінець усіх заставів і запродажів через 49 р. далекий уже був і од ранїйшого громадського господарюваня на землї і ще дальше од такого, якого хочуть соціялїсти.

[1]) Ми нагадували писане про громаду й спілкове господарство на Українї в старовину й тепер у I т. „Громади“. Тепер нові ще факти показані в виданях статистиків чернигівського земства 1877—78 рр.

Галицькі народовцї, які, виступаючи проти соціялїзму, показують на індівідуальність Українців, кажуть не од себе, і зовсїм основно здають ся й на українські авторитети. Вони тільки не хочуть знати нї Січі, нї нових фактів із українського мужицького житя.

то не тільки всї повисші „буржуазні демократи“, які ж написали ще на першій републиції французькій „fraternité“, „union“ і т. д., а й усі моралїсти од Конфуція будуть соціялїстами.

Не можучи згодитись із тим, щоб Шевченко був і міг бути соціялїстом, ми не можемо згодитись і з тим, щоб Шевченко був і дійсним революціонером, або навіть постійним громадським, полїтично-соціяльним діячем. Нї для того, нї для другого нї в Шевченка, нї коло його не було ґрунту, нї в думках, нї в силах.

Тут ми знов мусимо вернутись до того, що в Шевченка не було ясної думки про поступ громадський у історії. А тільки ся думка дала Европі дійсних, постійних революціонерів і полїтично-соціяльних діячів у загалї. До того революції повставали більше од почувань, нїж од думки (як напр. особливо повстаня національні), більше були консервативні, клясові, нїж проґресівні, всеспільні (напр. у Швайцарії, в Гольштинї і т. п. за стару, звичайну волю селян, у Анґлії і ин. за привілеґії шляхти й городів, як у нас за привілеґії козаків і т. д.), більше піднїмались проти найгострійших фактів, нїж проти системи (напр. навіть швайцарське повстанє проти фоґтів імператорських, а не то вже повстанє козаків і городян московських „за царя — проти бояр“), — і через те все були більше бунтами, нїж революціями, і дуже рідко добивались того, чого їм було треба. Найбільше думки було в повстанях ізза віри, проти начальства чужої віри, тай тут уже одна церковна думка про те, що все од Бога, — й чуже начальство, й муки, спиняла руки, які готові були піднятись проти церковної неволї. Так ми бачили й у часи великої церковної зміни (реформації) трохи не до самого кінця XVI ст., коли таки зважились і протестанти, й католики одповісти на питанє, чи можна повставати оружно проти царя, що давить їх віру? — Можна й слїд?

Іще голяндська й швайцарські революції XVI ст. були такими старими повстанями; такою на більшу частину була й шотляндсько-анґлійська революція в половині XVII ст. (яка між иньшим одним боком боронила волю в себе й заводила неволю в Ірляндії), — і тільки французька революція кінця XVIII ст. явилась уже цілком новою революцією: зза цілком нових думок громадських про рівне право кожної людини й право всякої громади наставити собі такі порядки, які вона схоче. Діло в тім, що між великим анґлійським бунтом (the greath rebellion) і великою французькою революцією (la grande révolution) у передових людий у Европі порвалась у кінець віра християнська й виробилась думка про природний і безупинний поступ в історії.

Та думка була плодом старих змін і революцій, найбільш революцій реформаціонного часу. Під кінець XVII ст. справді вид усієї західньої Европи й кожної країни в ній став не той, що був двісті років перед тим. Ремесництво й торг, які пішли в гору після того, як знайдено морську дорогу в Індію й Китай та Америку, зробили житє людське далеко лагіднійшим, ніж перше. Найбільше ж вражала думку людську неподібність житя церковного: неоднакові віри та ще й як де, то в одній державі з рівним правом. Така згода ріжних вір стала перше по нужді, а не з навмисної думки, бо перше кожна й нова віра, протестантська, також хотіла панувати над иньшими, як і стара, католицька, бо себе тільки вважала сьвятою, а иньші — чортовими. А як сталось, що скільки не різались люди зза віри в XVI—XVII ст., а все не могли звести всі віри на одну, то мусіли якось помиритись. А після ряду церковних мирів по нужді, ті люди, що стали більше вважати на зріст ремесла та торгу, ніж на попівські суперечки, та вчені, які читаючи старі книги грецькі й римські, та подорожі по далеких землях, мали нагоду порівняти християнські церкви з наукою дохристіянською, та вірами

нехристіянськими в диких і в більш учених народів у Індії, Китаю й ин. — зневірились у сьвятости однієї якої небудь церкви й стали говорити про віру природню, яка росте з ростом громадських порядків і розуму людського. По троха передові люди склали думку й про волю кожного вірити так, як він думає й про зріст сієї волї в історії всього сьвіта. Як тільки ся думка запанувала в передових людий у громадах західної Европи, так за нею пішли й иньші: про волю й рівність кожної людини в державі, в громаді, — далї про те, як забезпечити впорядкуванем громадського господарства, щоб та воля стала дїйсною, пішов лїбералїзм, демократизм, соціялїзм. Усї старі почуваня, як напр. бажаня незалежности під чужу породу, — всї недобитки старих вільних звичаїв і привилеїв, спомини старих бунтів і т. и., все те тепер або прилагоджувалось до сих нових думок, коли хоч у чому небудь згоджувалось із ними, або засихало, коли було їм противне. Думка про поступ в історії стала підпирати всї змаганя до зміни в громадських порядках по тим новим думкам, зміни то миром, то повстанем. Думка про поступ позаду нас підпирала передові гурти й тодї, коли вони були ще малими, даючи їм певну надію, що подібно ж буде поступ і од нас, і після нас. Так напр. тепер соціялїсти, заступники „четвертого“ стану громадського, бачучи й признаючи те, що зробила в свій час для поступу громадського буржуазія, „третїй“ стан громадський, — тим більше хочуть іти далї й підпирають свої надії на те, що таки вони доборять ся до свого, примірой того, як боролась і доборолась до свого та буржуазія.

Так то думка про поступ історії на перед стала ґрунтом і підвалиною всякої громадської, — полїтично-соціяльної, — працї, мирної, як і повстанської, і в цїлих гуртів, як і в кожній людинї осібно, — вливаючи вільним робітникам коло добра

громадського таку силу в душу, яку колись давала найліпшим із рабів божих віра в царство небесне за службу Богови й церкві; -- тільки тепер та нова думка не несла в душу тієї шкоди, яку наносила стара церковна віра.

Ми бачили, що в Шевченка не було міцної й ясної думки про поступ в історії, — бо її й не могло бути в чоловіка, який думкою стояв на церковному ґрунті, не мав европейської науки й знав тільки російське житє часів Миколи I. Такий чоловік і не міг стати не тільки дійсним революціонером, але й яким небудь постійним діячем, яких ми бачимо в Европі XIX ст. Правда, Шевченко міг би стати хоч революціонером непідлеглости своєї породи й країни, таким напр., яких бачимо в Поляків, що іноді обходились і без віри в поступ, а тягли власне до своєї старовини. Та не треба забувати, що почутє одрубности своєї породи й державної непідлеглости її од других ніколи не було в Українців таке велике, як у Поляків, а після руїни, яку потерпіла Україна за XVIII ст., те почутє ще більше ослабло, — і що сам Шевченко й у ті часи, коли він найбільше тяг ся до старої козаччини, казав: „Було колись! Та що з того!? Не вернеть ся!!“ В кінець треба сказати, що який би не був гарячий чоловік Шевченко, він усе таки був майже один такий, бо навіть і людий особисто гарячих до громадської праці багато не може бути там, де нема ще доволі людий із вивченими думками про ту працю, і де руїна всіх старих громадських спілок між людьми й державна неволя вслабила в людях дух товариства й вільного вчинку. Один же, тай два-три, — не тільки не вояки в полі, а навіть не можуть бути й ініціяторами до того, щоб збирати людий до дійсного бою проти всього того, що бачуть навкруги себе.

Так Шевченко й зістав ся чоловіком, який мав добрі громадські бажаня, часами мав повстанські мрії, а все таки не став ні політично-соціяльним, ні

ще менше революційним діячем, навіть і таким, яким може бути поет. Усе ж таки велика доля написаного Шевченком показувалась до 1847 р. тільки приятелям, а потім зовсім зіставалась схованою аж до 1876 р., коли вона навіть перележалась. Ми вже казали й у II ч. „Громади“, що не так робили поети революціонери, як напр. Віктор Гіґо, а в Славянщині Міцкевич.

Се зовсім не понижає Шевченка, як людину, — а тільки показує міру, вище якої не виросла (через що б там не було) його громада. Ганити ж громаду, — чом вона не була сяка, а така, — дурниця. Одно розумне діло, яке можна зробити тут, — се роздивитись, яка вона була, щоб зрозуміти, яким міг і мусів стати серед неї й такий чоловік, як Шевченко.

Вже з того, що ми виписали вище про київське товариство 1845—46 рр., можна бачити, що д. Сірко дуже поспішивсь побачити в тому товаристві „панславістично-революційні ідеї“, заміри „покликати Славян до знесення царської власти й крепацтва“ і т. п. По крайній мірі близько стоявші до діла люди говорять, що се товариство, сей „зародок практично-працюючого українського руху (partie d’action)“, було далеко „смирнійше, а ще смирнійше думало „проводити свої бажання й між письменних людий і в простий народ“. Та, певно, коли б хоч „рукопись одного з громадян, працюючого по історії свого краю“, була така, яка вона виходить у словах д. Сірка, то його б не осудили тільки за „намѣреніе составить тайное общество, въ которомъ обсуждаемо было бы соединеніе славянъ въ одно государство“, і не вислали б тільки в Саратов. Згадаймо долю соціяліста Петрашевського, який і вмер у Сибірі, або й не самого першого між Петрашевцями д. Достоєвського, який був гірше покараний, ніж сам Шевченко, бо був 9 років у каторжній роботі.

Що сказали ми про все братство київське, треба сказати й про Шевченка, звісно, найгарячійшого

й найреволюційнійшого думками між братчиками. Те, що розказує д. Сірко про „пропаґанду Шевченка на Подолї, в Київі й по шинках, про Васюру й про тих міщан, яких знайшли українські хлопомани початку 60-х років і які пройнялись соціяльно-демократичною й національною пропаґандою Шевченка“, — треба б перевірити холодною критикою, поки ще не забуто дійсного і поки ще не виросли казки. Поки ж що, ми маємо печатне сьвідоцтво од дуже близького до Тараса чоловіка, — д. Варфоломея Шевченка. Той розказує про Тараса як раз тодї, коли він був уже братчиком київським і жив на селї, серед „народу“, в такого чоловіка, як сам д. В. Шевченко, якого він поважав і на якого всякий пропаґандист-революціонер, а надто дійсний революціонер безпремінно б наліг, щоб привернути його не тільки до своїх думок, а й до працї, щоб він став осередком цїлого революційного братства й між мужиками.

А в д. В. Шевченка ми знаходимо тільки ось що (Правда, 1876 р. Споминки про Тараса Гр. Шевченка, 27—28).

„Раз ходили ми з Тарасом по саду: він став декламувати „За горами гори хмарами повиті..“ Я слухав, притаївши дух; волосє в мене підняло ся дибом! Я став радити йому, щоб не дуже „заходив він у хмари“. Тарас став показувати менї якісь портрети й говорив, що то все його приятелї, що всї вони вмовили ся працювати задля народньої просьвіти. Ся праця мусїла йти ось якою дорогою: кожний з них, відповідно своїм достаткам, визначив яку суму він вкладати ме в громадську касу. Касою вправлятиме виборна адміністрація. Каса ростиме як із вкладок, так із процентів, і як виросте гаразд, тодї видавати меть ся з неї тим убогим людям, які скінчивши ґімназію, не мати муть спроможности йти в уніворситет. Той, хто брав сю запомогу, повинен був, скінчивши унїверситет, служити шість лїт учителем на селї. Сїльським учителям гадали вистарати ся від казни й від поміщиків панів плату, а коли ся плата буде мала, так давати запомогу з каси. Я спитав Тараса: яким же путем можна добити ся, щоб уряд видав позволенє заводити по селах школи? Тарас відповів менї, що се вчинить ся дуже просто: по ковачим і казенним селам уряд не забороняти ме, а поміж панськими треба накло-

бити панів. Тарас мені додав, що думка, як би завести по Україні добрі сїльські школи, народилась у нього ще тоді, як він був у кирилівській школї.

Гадка про темноту нашого люду й про велику потребу осьвіти давно сидїла й у мене в голові: од слів Тараса я дуже зрадів, але менї показало ся, що дбаючи про народню осьвіту, не слїд Тарасови пускати такі твори, як „За горами гори“. Тарас задумав ся; довго він ходив по саду, спустивши голову, й до самого вечера я не добив ся від нього иньшого слова, окрім: „Нї“, або „А вже ж пак так“. Прийшовши в вечері в хату, він сїв біля столу і схилив ся на свій товстий ціпок який хтось переслав йому з Кавказу. Довго так сидів він мовчки, та вже жінка моя спитала:

— Чого се ви, Тарас Григорович, такий смутний? Може що неприятно вам?

— „Нї, сестро!“ — одповів він. — „Так!... Не одно в мене в головї“.

Тут треба додати, що Тарас мав незвичайну силу слова: начне було що розказувати, всї його слухають мовчки, наче якого проповідника“.

Як кому завгодно, а сього всього мало, щоб зважити Шевченка за члена „практично-працюючого революційного товариства“ і навіть за навмисного пропаґандиста революційних думок між мужиками.

Є в нас і дві печатні звістки про дійсні виступи Т. Шевченка перед цїлими купами мужиків. Вони показують, що Шевченко був гарячий чоловік, який не вдержувавсь, коли траплялось бачити неправду й при нагоді навчав людий доброму. Так д. Варфоломей Шевченко розказує (тамож, 26):

„З Кирилівки поїхав Тарас у Київ. Брати його провели його до шинку на кінці села й затягли його випити на прощане

Випили більш ніж треба було і вийшло ось що. Жид шинкар почав лаяти якогось крестянина; Тарас не витерпів. „Чого дивите ся, хлопці! Простягніть Жида, та висїчіть!“ Сі слова мов огнем запалили хлопців. Жид не вспів озирнути ся, як його розложили, в один миг явились різки і потіль били Жида, поківь Тарас не сказав: „Годї!“ Не треба говорити, що Жиди з сього зараз зробили цїлий „бунт“. Пішли доноси, що Шевченко проповідує колїївщину (?) і на пробу зібрав сто чоловік селян і хотїв вирізати всїх Жидів у Кирилівці!...

Поліція підняла ся на диби; але скінчило ся на тому, що брати Тарасові одкупились і покрили собою всїх тих, які брали участь у жидівській хлості".

Чужбінський говорить про другий випадок, де Т. Григор. поміг Жидови („Воспоминанія о Т. Гр. Шевченкѣ, 18):

„Въ то время какъ въ П... перепрягали намъ лошадей — это было ночью — въ сосѣдней улицѣ случился пожаръ. Горѣла убогая лачужка. Народъ сбѣгался, но тушили и помогали преимущественно евреи, потому что въ лачугѣ жилъ ихъ единовѣрецъ Мы прибѣжали на пожаръ въ свою очередь, и Т. Г. бросился спасать имущество погорѣльцевъ. Онъ на равнѣ съ другими выносилъ разный хламъ и по окончаніи держалъ рѣчь къ христіанскому населенію, которое какъ то неохотно дѣйствовало на томъ основаніи, что „горѣлъ жидъ". При всей нелюбви своей къ этому племени, что не удивительно было тогда не только въ простомъ украинцѣ, слышавшемъ еще отъ живыхъ свидѣтелей о поступкахъ евреевъ за Днѣпромъ, но и въ высшихъ классахъ общества, Шевченко горячимъ словомъ упрекалъ предстоявшихъ въ равнодушіи, доказывая, что человѣкъ въ нуждѣ и бѣдѣ, какой бы ни былъ націи, какую ни исповѣдывалъ бы религію, дѣлается намъ самымъ близкимъ братомъ".

І тут ще не видно революціонера, як і в тому всьому, що розказують про Т. Гр. Чужбінський і Козачковський.

Після того, як вернувсь Шевченко в европейську Росію, він не дуже то посмирнійшав у своїх мріях і бажанях, хоч по всьому видно, що він став більше думати проти попівщини, ніж проти иньших старосьвітських порядків. Тілько ж знов, чи через те, що Шевченко знову опинивсь „один в полї воїном", чи через те, що він знов не міг сам собі здумати того, що ж йому робити для того, щоб закласти хоч початок праці по його думкам, а він вступав у громадську працю дуже мало й дуже смирно.

Як далекі од революційности були вчинки найголовнійших українофілів, можна бачити зі статї одного з них, напечатаної в „Колоколї" 1860 року

і вже спомянутої нами. Перш усього в нїй на перший плян висуваєть ся справа національна. Далї в нїй ось як говорить ся про стан українофілів до уряду:

„Благотворное вліяніе весны (хотя не постоянной, съ частыми рецидивами зимныхъ морозовъ) царствованіе Александра II пробудило и Малороссію. На украинскомъ языкѣ появилось вдругъ нѣсколько прекрасныхъ сочиненій. Освобожденіе крестьянъ оживляетъ насъ надеждами за бѣдный угнетенный народъ нашъ, у котораго отнято все, чего онъ домогался во всю свою жизнь съ такою настойчивостью и самопожертвованіемъ. Благодаримъ императора Александра II и просимъ только, чтобы народъ освободился не по одному имени, но чтобъ пользовался передъ закономъ одинаковими правами съ дворянствомъ: иной свободы Украйна, упорная въ старыхъ своихъ убѣжденіяхъ, не понимаетъ.

Мы желали бы сверхъ того, чтобъ правительство не только не препятствовало намъ, Украинцамъ, развивать свой языкъ, но оказало бы этому дѣлу содѣйствіе и сдѣлало бы теперь же распоряженіе, чтобъ въ школахъ, которыя, — какъ оно само уже объявило, — будутъ заведены для нашего народа, предметы преподавались на родномъ языкѣ, ему понятномъ, а не на оффиціяльно-великорусскомъ, иначе народъ украинскій будетъ заучивать лишь слова, не развивая своихъ понятій. Болѣе мы не станемъ требовать и желать, особенно для себя, ничего независимо отъ общихъ, совокупно со всей Россіей, желаній. Никто изъ насъ не думаетъ объ отторженіи Южной Руси отъ связы съ остальною Россіей. Напротивъ того, мы бы желали, чтобъ всѣ другіе Славяне соединились съ нами въ одинъ союзъ, даже подъ скипетромъ русскаго государя, если этотъ государь сдѣлается государемъ свободныхъ народовъ, а не всепожирающей татарско-нѣмецкой московщины. Въ будущемъ славянскомъ союзѣ, въ него же вѣруемъ и его же чаемъ (тільки „вѣруемъ и чаемъ!“), наша Южная Русь должна составить отдѣльное гражданское цѣлое на всемъ пространствѣ, гдѣ народъ говоритъ южнорусскимъ языкомъ, съ сохраненіемъ единства, основанномъ не на губительной мертвящей централизаціи, а на ясномъ сознаніи равноправности и своихъ собственныхъ выгодъ“.

Ми думаємо, що в сих бажанях усього менше революційности; — для тих же, хто б став шукати в проґрамі українофілів 60-х років соціялїзму, цїкаво буде звернути увагу на те, що в зараз виписаних словах навіть нї слова не сказано про землю для

селян, а говорить ся тільки про їх рівність із панами в правах державних. Після сього ще дивно й те, як сам Шевченко все таки не забував згадувати про землю, — певно через те тільки, що сам був мужик, а не через те, щоб він чув про „соціяльно-економічні справи“ од своїх учених приятелів.

Мало того, все, що ми знаємо про українофільство петербурське 60-х років, показує, що в ньому не було не тільки революціонерів, але навіть скільки небудь політичних людий, людий із системою політичної праці. Правда, один між ними, д. Костомарів, мав велику силу в осьвічених громадян у всій Росії, і його не забуде історія й зросту думок про державно-громадські справи в Россії: він зворушив думки про народоправство, про союзність (федералїзм), про мужицтво (чернь). Тільки ж те зробив він, як історик минувшого, а не як суддя теперішнього й порадчик громади в теперішнїх справах. Звісно, як історик, Костомарів мав свою службу громаді, — і він справляв її так, як можна б бажати, щоб усї справляли свою. Тільки ж громада має потребу й у других службах, — у порадчиках у біжучих тепер справах. Костомарів же не раз казав, що він не думає прикладати до теперішнього тих думок, що він говорив про минувше, нераз зрікав ся служби порадчика в живих справах, а раз йому лучилось виступити з такою радою, яка могла тільки найменше заставити здвигнути плечима. Се лучилось, коли галичани Ливчак і Климкович (бувший колись між упорядчиками „Мети“) почали видавати в Віднї „Славянскую Зорю“, з московсько-панславістичним духом і обернулись за радою й до Костомарова, а той їм одповів: „Будьте перше Австрійцями, а потім уже Славянами!!“ Окрім же Костомарова не було тодї між українолюбцями зовсїм чоловіка зі скілько небудь твердими громадськими думками.

А тим часом росли справи державні й громадські в Україні, в Росії, в Славянщині, — справа полі-

тичної волї, селянської волї, і т. и., потім польська, західно-славянська — і всї вони проходили майже зовсїм без того, щоб українолюбцї подали свій голос. Про польську справу важко було промовчати українолюбцям: та вони тільки й сказали (в „Основі“ 1861—62 р.), що ми не хочемо йти з польськими повстанцями, а що ж ми хочемо самі робити, з ким хочемо йти, про те не сказали, а в найгарячійший час зовсїм замовкли або говорили щось неясне й безімепне в „Меті“, од якої напр. д. Костомарів печатно одрікавсь. Скінчилось тим, що українолюбцї косо, а то й просто пішли в польській крові за начальством: впорядчик „Основи“ й д. Кулїш так і поїхали служити в Польщу. Д. Костомарів, звісно, не міг піти на те. Він довго й держав себе по крайнїй мірі чисто, аж поки торік не написав у „Новому Времени“ статї „Полякамъ-миротворцамъ“ такої, що хоч би й „Московскимъ Вѣдомостямъ“, а то й „Кіевлянину“. Справу славянську кирило-мефодіївські братчики київські, появившись у Петербурзї з кінця 50-х років, мов навмисне занехали зовсїм. Навіть нїякого впорядкованого й ясного погляду на галицькі справи не сказали петербурські українофіли 50—60-х років. Одною справою майже виключно заклопотались були ті українофіли: справою мужицької осьвіти, як способу піддержати, щоб не втратилась українська порода й мова. Та при першому порозї, на який вони наткнулись, вони й стали — і навіть замовкли. Ми бачили з „Колокола“, що українолюбцї казали, що бажали б, щоб „правительство не только не препятствовало украинцамъ развивать свой языкъ, но оказало бы тому содѣйствіе“, — і всю свою працю налагодили на таке бажане. А що ж робити, — коли „правительство воспрепятствуетъ?“ — До сього не приготовились...

Звісно, всякій постійній працї громадській, та ще й упорядкованій, на дорозї стояли казенні перешкоди. Тільки ж ми бачили, що Поляки напр.,

а найбільше власне ті, що попробовали кари за царя Миколи, не зупинились, а робили своє діло, вже як його вони розуміли, а робили. До них не можна й од далека рівняти наших українолюбців, навіть і самих братчиків 1845—46 рр.

Молодші ж українолюбці, які появились у останні роки житя Шевченкового в Харкові й Київі, були ще дуже молоді, та до того зглядались на старших, — і навіть опісля не зробили за себе й того, що старші, а потім розбрелись, або замовкли ще більше, ніж старші.

Ми говоримо се все не для того, щоб винуватити кого, а тільки для того, щоб показати міру й силу ґрунту й товариства, на якому й в яким мусів жити й працювати Шевченко. Міра тай сила була, як бачимо, дуже не висока, навіть низша, ніж могла б бути й у такій землі, як Росія. А тут іще силу самого Шевченка надірвало житє його в Азії.

А що силу ту підірвало житє в Азії, се ясно з усього. Звичайно говорять про тяжку кару, на яку осуджено було Шевченка; згадують між иньшим, як про найтяжше, про те, що йому заборонено було писати й малювати. Тільки ж нам здаєть ся, що силу кари тієї, на яку осудило Шевченка начальство, дуже вбільшують[1]). Дневник самого Шевченка, спомини про нього Козачковського, Турґенєва й иньших, листи Шевченка до Броніслава Залеского, які ми маємо в себе, показують, що начальство не так то вже давило Шевченка, як можна було ждати. Напр. звісно, що близьке до Шевченка начальство звичайно не перешкаджало йому ні писати, ні малювати і написав він власне в 1848—49 рр., коли, по його словам, йому було найгірше жити в неволі, — зовсім не мало.

---

[1]) Ще дужше вбільшують силу кари, на яку були засужені приятелі Шевченка. напр. Куліш, Костомарів, Білозерський (див. напр. в „Живні Куліша“ або в згаданій статі „Украина“ в „Колоколѣ“).

В усякім разї кару Шевченка не можна рівняти до тиєї, яку напр. терплять соціялїсти в Росії, тай за царя Миколи терпіли Поляки, декабристи, або й Петрашевці, — і кару ту це так сяк можна було б перетерпіти. Мабуть чи не найгірше в нїй було не те, до чого присудило й що робило Шевченкови начальство, а те, як занехали його земляки. Треба перечитати Шевченкове: „І знов менї не привезла нїчого пошта з України“, — пережити отакі слова, як

Колись божились та клялись.
Братались, сестрились зо мною,
Поки мов хмара розійшлись —
(Без слїз роси тії сьвятої)
І довело ся знов менї
Людей на старости... Нї, нї!
Вони з холери повмирали, —
А то б хоч клаптик переслали
Того паперу... (1849 р.)

Коли прочитаєш оні слова, то подумаєш, що є річи (в наших сторонах), які далеко більше руйнують ніж усякі кари, що може зробити начальство. Ті річи виходять од байдужости, деревянства, од безсердечности, якою, треба сказати, доволї надїлені громадяни в східній Европі. Од чого то так сталось, друге дїло, — може найбільше од того, що тут уся історія, і з чужинцями й своїм начальством, тільки й робила, що рвала нитки між людьми, руйнувала в них справдї громадські, товариські й навіть родинні звички, — а тільки слабість власне братерських звичок є одна з найпримітнїйших одмін у руських людий, московських, як і українських, хоч вони так і люблять величатись своїм „серцем“ перед „сухосердечною, міщанською Европою, в якій, мовляв, люди тільки й знають, що гроші лїчить...“

Не знаємо, як кому, а нам все кидаєть ся в очи, коли читаємо житє якого небудь великого чоловіка в тій Европі, слова „други його“ (ses amis), яке безпремінно здибаєш на кожній сторонї. Кожний такий

чоловік, — чи то учений, чи поет, чи вмілець, чи політик, мав коло себе одну, дві, три душі, які все йому помагали, іноді доглядали його як малу дитину, і не тільки з того, що любили його особисто, а цінили в ньому його талан-вроду, якого, правда, не можна й виділити з особи, цінили той талан-вроду, як скарб громадський! Мало того, коло кожного такого чоловіка було товариство людий ріжної праці, які помагали йому розширити свій розум на ріжні боки, і кілька чоловіка таких, що добре знали толк власне в тому, над чим він працював і могли порадити його в його праці. От через що в Европі таланти не гинуть на коріню, а ростуть, особливо вже, коли раз стануть видними. В лад тому в Европі й самі начальства знають ціну талантови, — і навіть у гіркі часи громада не дасть, тай само начальство не підніме руки на якого небудь В. Гіґо, або й на Елізе Реклю.

У нас же, в „добрій серцем, славянській Росії“ нема нічого рівного ні громаді, ні „другам“, які підпирають у Европі людий із талантами[1]). В нас цар може гноїти в Сибірі Чернишевського, який може й не думав ніколи про таку Парижську Громаду, за яку Реклю вислали замість кари — в Бельґію! Або пригадає заборонити Шевченкови й писати, й малювати. А в ряд тому в нас Шевченкови довелось написати ті слова, що ми привели вище, або, ще гірше, — ось які:

Хиба самому написать
Таки посланіє до себе,
Та все до чиста розказать,
Усе що треба, що й не треба?
А то не діждеш ся його,
Того писанія сьвятого,
Сьвятої правди ні од кого.

---

[1]) Трохи подібне тим „другам“ можна бачити хиба в „кружку“ Бєлінського й Герцена в Москві в 30—40-ві рр. Тим то може ніколи ні одно гніздо в Росії не дало стільки й талантів!

Тай ждать не маю я од кого.
Бо вже б, здавало ся, пора:
Либонь уже десяте літо,
Як людям дав я Кобзаря,
А їм неначе рот зашито:
Ніхто й не гавкне, не лайне!
Неначе й не було мене!
Не похвали собі, громадо, —
Без неї, може, обійдусь —
А ради жду собі, поради;
Та мабуть в яму перейду
Із москалів, а не діждусь...
Мені було, аж серце мліло,
Мій Боже милий, як хотілось,
Щоб хто небудь мені сказав
Хоч слово мудре; щоб я знав,
Для кого я пишу, для чого,
За що я Вкраїну люблю,
Чи варт вона огня сьвятого.
Бо хоч зостаріюсь затого,
А ще не знаю, що роблю:
Пишу собі, щоб не міняти
Часа сьвятого так на так,
Та іноді старий козак
Верзеть ся грішному, — усатий,
З своєю волею мені
На чорнім вороні-коні.
А більш нічого я не знаю,
Хоч я за се і пропадаю
Тепер в далекій стороні...

Часами Шевченко питав:

На батька бісового трачу
І час, і пера, і папер, —
А іноді так і заплачу
Таки аж надто?...

А часами доходив до того, що думав таке, яке написано в доволі темному, заплутаному, і через те ще більш гіркому віршу, на який ми звертаємо увагу його біографів: „Чи то недоля та неволя, чи то літа ті, летячи, розбили душу?“ В сьому віршу поет проклинає тих, хто звав його душу „і молодою й непорочною, сьвятою, і ще якоюсь“, — і яким він каже:

„вороги!
І люті, люті!... Ви ж украли,
В багно погане заховали
Алмаз мій чистий, дорогий,
Мою колись сьвятую душу“ —

і доходить до того, що каже:

Бо ви мене з сьвятого неба
Взяли між себе і писать
Погані вірші научили. (???)

Оттаку муку терпіти, муку безнастанної душевної самоти й непорадности — гірше, ніж кара од начальства, або й такі його видумок, щоб не сьмів писати, ні малювати. Такі вигадки все можна обійти, — а приязного товариства, а громадської поради, якої просить розум, — уже ніяк і ніде не візьмеш, коли їх нема.

А Шевченкови трохи не цілий вік довелось жити без громадської поради, а після того, як його вивезли за Каспій, як розбито київське братство, як „розійшлись побратими й посестри, як хмара“, то жити без усякого міцного й впорядкованого товариства, та мабуть що й без приятелів таких, яких йому треба було, навіть і тоді, коли його вернули в Петербург, де він знайшов багато зі своїх давніх приятелів і більшу частину київських братчиків. По крайній мірі на таке наводять ті споминки про Шевченка, які доси звісні, й між иньшим і споминки дд. Костомарова й Мікєшіна.

Д. Костомарів каже, що бачивсь він із Шевченком не так часто і то більш усього в домі віце-президента академії умілостей, гр. Хведора Толстого, чоловіка доброго, а для Шевченка й дуже доброго, та по всьому, що ми знаємо про нього (напр. з „Записок“ Пассекової) зовсім не східного для українських братчиків. Між колишніми братчиками так мало вже було спільної праці, що Шевченко навіть не читав уже в 1859—60 р. Костомарову своїх стихів

і неохотно одповідав, коли той питав його про те, що він пише. Д. Мікешін говорить про „огромное вліяніе и неподдѣльный восторгъ, которые внушала личность Шевченка въ кругу тогдашней молодежи". Тільки ж, перш усього, видно по всьому, що д. Мікешін говорить про молодїж академії умілостей, на якій щось не видно слїду Шевченкового, — а далї з того, що розказує сам д. Мікешін видно, що Шевченко найбільш знав ся все таки з сїмєю ґр. Толстого, в якого бував що дня, иноді по кілька разів, і в загалї ходив по „сальонах" людий „свѣтскихъ" більш чи менш добрих, приязних, але зовсїм не людий із громадськими думками й замірами. Провідником по знакомих був Шевченкови д. Мікешін, який був тоді навряд чи не найблизшим чоловіком Шевченкови; — по крайлїй мірі Шевченко вилпвав перед ним свої думки більше, нїж перед ким иньшим. А сього найблизшого чоловіка, як каже він, Шевченко перше „только терпѣлъ", а потім звав „недодѣланнымъ" і „панычомъ" [1].

Походи Шевченка з Мікешіном кінчались „нѣкоторымъ подпитіемъ, и добродушной разговорчивостью" поета, а иноді „если въ средѣ собесѣдниковъ случайно оказывалось лице, ему антипатичное, или разговоръ принималъ, по его мнѣнію, вызывающій тонъ, то онъ (Шевченко) дѣлался придирчивъ и крайне рѣзокъ" і робив хозяїнови великий клопіт „отвлечь его отъ предмета раздраженія". Після такого вечера Шевченко дома, або в хатї д. Мікешіна, „систематично бередилъ свое наболѣвшее сердце воспоминаніями", — і доходив до „импровизаціи, по силѣ и огню чувства напоминавшей (д. Мікешіну) игру знаменитаго трагика Айра Ольриджа". Той увесь огонь тративсь даремно. Д. Мікешін каже: „Много было въ его

[1]) Один із найбільших приятелїв Шевченка, якому він зіставив свої рукописї. — д. Лазаревський — цензор і тепер і він підписує заборони творів Шевченка!!

рѣчахъ преувеличенного и желчи; но возражать ему въ такія минуты было невозможно, — и я молча любовался имъ, слушая его, какъ талантливый бредъ раздраженного горячечного больнаго; а продолжалось это дотолѣ, пока оставались еще на столѣ недопитыя бутылки пива".

В такому товаристві — без порядку, без пляну праці, в такому житю день за днем, у такому гаяню часу — люди не роблять ся „практично-працюючими" революціонерами, а навіть перестають бути й громадянами, а далї — гинуть! Так стало ся і з Шевченком.

Думкою, звісно, Шевченко зістав ся майже таким, яким і був. Де в чому, напр. в справі церковній, він навіть посунувсь далї, — і посунувсь, як ми думаємо, більше сам по собі та за помічю чужих людий, а не своїх товаришів. Правда, за те він майже зовсїм забув про своє колишнє всеславянство, яке він тепер іще менше згадував, ніж його приятелї, хоч тепер власне треба б було подумати про нього більше; бо од „сепаратизму" українського, од ненависти до Москалів, про що колись ясно й гарячо співав Шевченко, тепер одвертались і його товариші, зводячи розмову на „федеративныя начала на Руси", а значить тепер тим паче треба було б налягти на Славянщину. Тільки як і на віщо?... Шевченко не чув про се кругом себе, а сам од себе не пригадав... Тепер уже не можна було сказати Катерині-Українї — „кохай ся, та не з москалями", а з ким і як кохатись?... І попереду Шевченко признававсь, що в полїтичних справах він „нїчого більше не знає", окрім того, що йому „верзеть ся — усатий старий козак з своєю волею". А тепер де його взяти, того козака? Ким його й чим замінити?... Сї всї речі були ще темнїйші для Шевченка, ніж для иньших.

У такому станї й здоровший чоловік, ніж Шевченко останнїх років, не стане не то практичним революціонером, а й практичним громадянином у загалї.

І ми справді бачимо, що Шевченко в 1858—60 рр. живе більше день за днем. ніж працює, та ще й за громадською працею. Д. Сірко ставить Шевченкови в похвалу, що він „не озвавсь нічим на галас перед визволенем крепаків“, — і бачить у тому, що Шевченко, як соціяліст, не міг ждати нічого доброго з усього тодїшнього лїбералїзму. Тільки ж ми бачимо, що власне „соціялїсти“ тодїшні (Герцен, Оґарйов, Чернишевський і ин.) найбільше тоді й робили „галасу“. Шевченко просто заслаб тїлом і духом, і не міг виправитись із тією купою справ, про які тоді „галасували“, і засувавсь у свої особисті діла, як напр. сватане в Нижньому Новгороді, на Україні, в Петербурзї. Звісно, як чоловік розумний і талантливий він і з сього свого „нїгілїзму“ вилив чудовий вірш: „Я не нездужаю“ і т. и., в якому він сказав, що „нічого не буде“, поки не стануть „громадою обух сталить“, або, як каже д. Сірко, став кликати (про себе!) людци не до надій на уряд і иньших, а до революциї. Тільки ж готовитись і до дїйсної революциї почали тоді власне ті, хто робив більше „галасу“, а часом то подававсь і надії й на самий уряд, на який певний час не тратили надії ні „Современникъ“, ні „Колоколъ“. Українолюбці ж зіставались із краю од усього, що тоді починали „революціонери“ в сповитку, як і од того, що робили й нереволюціонери.

Навіть печатав Шевченко в 1858—60 рр. більше все старе, смирнїйше, і нічого не робив для того, щоб напечатати иньше за границею, і навіть не пускав новійших творів у рукописях, як колись, не говорив про них із такими людьми, як Костомарів. „Пропаґанду“ робити в Петербурзї Шевченкови було ні з ким і нікому, а щоб і на Україні він робив навмисну пропаґанду, се те ж сказати, було б узяти гріх на душу.

В нас є кілька звісток про житє Шевченка на Україні 1859 р. Між тими звістками виступає опові-

дане д. С. Крапивиной про житє Шевченка в Київі в її сестри. В сьому оповіданю, як усе, наш кобзар виглядає найсимпатичнійшою людиною, яка шуткує зі старими, грається з дітьми, не думає про себе, про гроші, носом чує других таких же людий і т. и. Тільки тут же й у сьому всьому видно всю безцільність сього житя день за днем, а до того ще всю духову самоту поета (Правда, 1876, ст. 102—105). І ми самі памятаємо, що прибувши в Київ у 1859 р., ми застали в товаришів-студентів університету чутку, що тепер у городі Шевченко, але не памятаємо ніякого глибокого сліду того пробуваня. Кілька товаришів наших, які були знайомі з Шевченком, казали було, що треба зібратись на вечір і що на нього прийде й Шевченко, потім се все залишили, — мабуть „страха ради", а скоро Шевченко й виїхав, і тільки й зісталось сліду його пробуваня, що фотоґрафія. Навіть багато розмови не було між студентами про се пробуванє, а не то вже яких плянів, замірів спільної праці, до якої б воно підбило молодіж. А ми мусимо додати, що кружок студентський, у якому ми жили, був той самий, який вів перед у всіх тодішніх справах російської молодіжи, і що з нього скоро після того, в початку 1860 р., — забрано було з 12 осіб до кріпости за тайне політичне товариство, заложене в Харкові, і що й між забраними було вже кількох ревних „українофілів". Правда, що в усьому тому харківському товаристві українолюбство не виступало досить ясно, — і що тодішні українолюбці харківські й київські не були чим небудь упорядкованим і з ясними замірами.

В усякім разі „революціонери" не живуть так безцільно, як Шевченко в Крапивиной; пробуванє „революціонерів" не проходить так безслідно для більш прихильних для „революції" куп людських, як пробуванє Шевченка в Київі в 1859 р. А з другого боку справді здібні для якої небудь упорядкованої громадської праці люди не пропустили б так пробу-

ване коло себе такого чоловіка, як Шевченко, як пропустили київські українолюбці.

І тут ми здибуємось із тою же самою думкою: Шевченко не міг виступити на Україні в 1859 р. не то як революціонер, а й як громадівський чоловік, бо й сам до того ще не виріс, а громада ще менше.

Показують на те, як Шевченка вивезли з села в Київ у 1859 р. як на доказ того, що Шевченко взяв ся було знов за „революційну пропаґанду“ серед українського мужицтва. Тільки ж справа се темна. Про неї ми маємо тільки дві печатні звістки. Ось що розказує д. Варф. Шевченко (Правда, 1876, стор. 66):

„В Межирічі Тарас не минув таки пригоди. Ляшки-панки спорудили польоване й запросили до себе Тараса. Се було в літку 1859 р. Година стояла чудова. Тарас хоч і не любив полювати, але любив повеселити ся в товаристві. В веселій компанії пішла весела річ: стали говорити про черців; Тарас не любив брехати, говорив те, що думав, і виповів свій погляд на черців. У той час, наче умисне був у Межирічі жандармський офіцер. Поляки зараз підослали до нього Жида з доносом, що Шевченко богохульствує. Позвали Тараса зараз до жандарма.

„Про вас говорять, що ви богохульствуєте“, сказав жандарм!

— „Може й говорять“, одповів Тарас: „про мене можна всячину плести, бо я чоловік уже „патентований“; от про вас так певно, що нічого не скажуть“.

І знов повезли Тараса спершу в Черкаси, а потім у Київ. У Київі тодї був ґенерал-ґубернатором князь Васильчиков; він, розпитавши в Тараса всю подробицю „богохульства“, порадив йому їхати швидше в Петербург, „гдѣ люди развитые и не придираются къ мелочамъ изъ желанія выслужиться на счетъ своего ближняго“.

Другу звістку знаходимо в „Колоколї“ 1860 р. (ч. 80), значить іще за житя самого Тараса Григоровича і як бачить ся не з далека од нього й вийшла та звістка.

„Въ дополненіе къ біографіи Т. Шевченко, напечатанной въ 2 кн. „Народнаго чтенія“. — Въ прошломъ году извѣстный

поэтъ Шевченко, послѣ многолѣтней ссылки на берегахъ Каспійскаго моря, получилъ наконецъ позволеніе съѣздить на родину, о чемъ тогда дано было знать губернаторамъ Малор. губерній, для свѣдѣнія.

Минуя города и села, Шевченко спѣшилъ въ свою родную, давно навидѣнную Кириловку. Въ м. Межиричи, Черкасскаго уѣзда, онъ натолкнулся на тамошняго исправника Кабашникова, который, какъ и другіе его собратья, имѣлъ отъ Гессе предписаніе неукоснительнымъ образомъ наблюдать за такимъ то и такимъ Шевченкомъ. Встрѣтившись съ послѣднимъ, К—ву прежде всего пришло на умъ содрать съ него, въ силу чего онъ потребовалъ отъ Шевченка снять съ него портретъ во весь ростъ и безошибочно. Тотъ отказался. К—въ сейчасъ же арестовалъ его, донося Гессе, что имъ задержанъ отставной рядовой Т. Гр. Шевченко уличенный въ кощунствѣ и богоотступничествѣ. Гессе приказалъ, не медля, препроводить Шевченка за конвоемъ въ Кіевъ. И если бы не добрые люди, межъ которыми нельзя не назвать жандармскаго генерала Куцинскаго, то Шевченко долго бы прогостилъ въ Кіевской полиціи".

Покійний Максимович розказував нам, що Шевченко справді в якомусь шинку коло Канева розказував, що „матір божа була покритка". Певно, що Шевченко не раз тоді говорив те, про що він думав і писав. А писав він тоді, як ми бачили, противцерковні річи такі, як „Марія". Всї три звістки сходять ся на тому, що Шевченка обвинувачено в богохульстві. Тільки ж із них не видно, щоб Шевченко навмисне „пропаґандував", а видно, що він скорше „проговорювавсь", особливо підпивши. От через се, мабуть, Шевченко й не любив говорити про сю причину навіть із приятелями, од яких би, певно, навмисний „пропаґандіст-революціонер" не потаїв свого діла. Д. же Костомарів розказує про се так:

„Разнеслась вѣсть о томъ, что во время поѣздки его (Шевченка) въ Малороссію въ послѣднее время, съ нимъ случилась какая то непріятная исторія, приведшая его до щекотливыхъ объясненій съ властями. Я спрашивалъ его объ этомъ и не получилъ никакого удовлетворительнаго отвѣта".

Може Шевченко не сподївавсь, що д. Костомарів похвалить його „богохульство", а таки мабуть і стидно

було йому признаватись, що він проговоривсь, та ще й серед „Ляшків-панків“. У всякім разї випадок, який розказує д. Варф. Шевченко, показує, що дїло було зовсїм не подібне до „пропаґанди“ та ще й серед „народу“. З усїх же трьох звісток видно, що Шевченко не чіпав тодї державно-громадських справ.

Більше ж ми не маємо звісток про „практичне“ революціонерство Шевченка за останні роки його житя і не маючи фактів, не вважаємо й потрібним про се говорити далї.

Ми й говорили стільки про те, чи справдї Шевченко був „практичний революціонер“ тільки тому, що про те говорили и говорять иньші. В кінцї ж ми думаємо, що Шевченко міг мати велику силу, і полїтичну, й революційну, хоч би й сам і не був практичним нї революціонером, нї навіть громадянином, полїтиком. І одно й друге потребує осібної натури, якої Шевченко не мав, власне через те, що він мав свою осібну натуру — поета, то б то чоловіка, який думає й чує картинами і який перш усього рветь ся до того, щоб списувати ті картини чи на полотнї, чи на папері словом. Такий чоловік може мати велику полїтичну силу, — тільки не безпосередно, як справдї полїтичний чоловік, який рветь ся зараз до працї, для якої зараз же збере людий і т. и. Правда, що в більше полїтичній громадї поет давав би й більше полїтичні картини, і частїйше й яснїйші, — так само як у ширше й глибше вивченій громадї він би й зачепав більше річий і глибше, й лїпше б умів змалювати їх. Ось через що, ми не думаємо жалкувати, що Шевченко не став українським нї Маццінї, чи Ґарібальдї, анї Вольтером, Фаєрбахом, Роб. Овеном, Люї-Бляном і т. и. Ми могли б пожалкувати (як би можна було жалкувати на історію!) тільки на те, що поет — Шевченко не мав коло себе не то щоб українських Маццінї, Вольтерів, Люї-Блянів, а навіть таких критиків, як Бєлїнський і Добролюбов, і через те не став таким поетом, яким міг би бути.

Сила й служба Шевченка в громаді й мусіла бути перш усього й найбільш усього силою й службою поета, — та тільки недостача сьогочасної европейської праці й науки на нашій Україні в часи Шевченка не дала йому стати таким поетом, який найбільш усього мав сили над найбільш осьвіченими земляками своїми, й не пускав би їх шукати потрібної їм поезії „по чужих хатах". А по своїй вроді Шевченко міг би стати таким поетом, маючи в собі не тільки велику силу вбаченя й здуманя картин із житя, а й великий розум, щоб самому зрозуміти найголовнійші боки житя людського (що, як звісно, не часто трапляєть ся в поетів) а до того, через свою мужицьку долю, мав охоту спинятись найбільше над житєм найбільшої частини громад людських, — підвалини всього житя громадського, — над житєм мужицтва. До того доля довела Шевченкови родитись власне серед того мужицтва, яке не тільки доволї вродливої породи, а ще й не забуло зовсїм тих часів, коли воно, чи сяк чи так, а пробувало само по своїй волї впорядкувати свою долю, або хоч повалити те, що йому перешкоджало. От дякуючи як тій вродї особи Шевченка та його розумови, так і його мужицтву й украïнству, справдї велика купа картин, змальованих Шевченком, і навіть чимала купа думок, скаваних їм, дуже близько потрапляє в розум і серце людий, які задумують ся над найголовнійшими справами житя громадського, які нам вказує й само житє й наука наших часів, і між иньшим і новійший соціялїзм.

Ми приступили як раз до того, про що каже й д. Сірко печатно, і що не раз довелось нам чути в останні часи, — тоб то до того, „яка користь може бути з творів Шевченка за для народньої соціяльно революціонної осьвіти".

Ми сказали вже в „Переднім Слові до Громади", що не можемо ставити під ряд слів „соціяльно" — „революційний", бо перше слово вважаємо ширшим,

між друге, бо „соціялізм“ — ціль, а „революція“ — один із способів іти до тієї цілн. От через те ми мусимо змінити написаний вище запит так: яка може бути користь із творів Шевченка для осьвіти народу про соціялізм і революцію?

На се ми вже трохи одповіли там, де говорили про Шевченка, як про письменника. Ми сказали там, що манера Шевченка, як письменника романтика, далеко не з простих, — і вже через те далеко не все писане ним може бути приступне „народови“. Тепер ми мусимо прибавити, що недостача доброї науки й школи письменницької та критики для Шевченка наложила дуже шкідливу руку на багато з писаного Шевченком і через те знов таки вменшила приступність Кобзаря „народови“, — мужицтву.

Більша половина поем Шевченка („Гайдамаки“, „Відьма“, „Сотник“, „Неофіти“) дуже не оброблені. Багато в нього таких же необроблених і ліричних дум і пісень, а також послапій. „Сон“ (1845 р.) і „Посланіє до земляків“ можуть назватись примірами розтріпаности. Видно зараз, що Шевченко і мало таки прикладав праці, щоб обробити свої писання, і мало знав добрі приміри артистичної роботи у иньших письменників. Недостача старанної обробки видна в Шевченка, мов навмисне, в дальших його писаннях, починаючи з „Гайдамак“, то б то з часу, коли він став уже звісним і став братись за політичні речі. Видно, що окрім недостачі доброї школи, тут винна була й недбалість — що мов і так збреде, все збреде од „українського Пушкина“, — і неспокій чоловіка, якого самого дратували речі його поезії більше, ніж се бува з артистами, які можуть бути обєктивнійшими. Чимало шкодила рівности Шевченкових писань іще й звичка українських письменників жартувати, прикидуватись дурником, неучком, — иноді зараз після того, як письменник скочив у гору до Аполльона, Нуми, або що, — иноді серед річии, де такий жарт зовсім не до речі і де він псує стихи,

які без нього були б прекрасні, напр. „У Вільні, городі преславнім“ — початок і кінець. — або слова „свинею заснувши, звичайно такий і сон приверзеть ся“, — в думі „Буває, в неволі иноді згадаю“. Коли ж до нестаранної обробки, та нерівности, та манїрности, жарту, прималеть ся ще й цінїзм і перемішуваннє старовини з новиною (напр. Біблії з петербурщиною), то иноді виходять у Шевченка речі, які просто противно читати всякому чоловікови й з літературним образуваннєм, і з простим смаком. Такі напр., мов навмисне, протицарські писання Шевченкові з 1860 р. („І Архимед і Галилей“, „Саул“, „Царі“) [1]).

Шевченко, певно, думав, що такою нерівністю й жартом, потрапляє як раз у „народнїй“ смак. Тільки ж у загалї народні пісні все й реальні, й цїльні, й рівні по свойому тону, бо ті пісні вилились із самого житя, не навмисне, і через те й вийшли такими реальними й цїльними, як буває в самому житю те, що їх породило: печаль, радість, любов, ненависть, чи що иньше. Українські ж пісні до того на диво стройні по своїй будівлї, і в них слово до слова так прибрано, — мов вони обточені довгою працею великого артиста. Нерівні й розтріпані на Українї тільки шинкові та танцьові пісні. Кобзарі наші, правда, мішають поважне з жартовим, — та тільки так, що співають пісню поважну після жартливої, — а не мішають повагу й жарт у однїй пісні на шкоду й тому, й другому. От через що нашому мужикови иньші твори Шевченка, в яких він так недоладно мішає спосіб розмови і скаче од сліз до жартів і цінїзму, покажуть ся зовсїм прикрими, — так само як невміла будівля иньшої поеми і її перескоки од речі до речі покажеть ся нашому

---

[1]) Недоладно переміщано Петербург із Римом і в „Неофітах“, хоч там саме оповідання й рівнїйше.

мужикови доволї важкою, щоб зрозуміти, про що йде розмова[1]).

Так що до форми доброї частини творів Шевченка. Що до річий і думок, то тут теж багато шкодять розпусканню „Кобзаря“ серед мужицтва ті помилки проти наукової правди, які мусїли виходити з малої науки Шевченка про ті речі, про які він хотїв писати, а також нерівність самих його думок. Так напр. не можна ж признати правдою, щоб царі завелись так, як розказує Шевченко в думі „Саул“, — то б то, що жили собі вільні пастухи, аж ось — „лихий царів несе, з законами, магами, з катами“ і т. д.; або, чи можна ж не здвигати плечима трохи не на кожнім кроку, читаючи, який небувалий Рим за Нерона видумав український кобзар! Не можна ж, тепер тим більше, не бачити тих помилок проти української історії, які поробив Шевченко слїдом за „Исторіею Руссовъ“, у тих козакохвальних творах, які ми назвали висше. Значить, багато з творів Шевченка, які можна б уживати для проповіди вільнодержавних думок серед мужицтва, прийшлось би видавати з таким великим числом приміток, що вони б зовсїм втратили силу в очах простого читача. В других же творах Шевченка думки нові, широкі, вільні переміл-

---

[1]) Ми думаємо, що Белїнський таки сказав багато правди в свойому строгому судї про „Гайдамаки“, хоч і був неправий у тому, що не вважав потрібним українське письменство в загалї. Ось що казав тодї Белїнський: „Если господа кобзари думаютъ своими поэмами принести пользу низшему классу своихъ соотчичей, то въ этомъ они очень ошибаются: ихъ поэмы, не смотря на обиліе самыхъ вульгарныхъ и площадныхъ словъ и выраженій, лишены простоты вымысла и разсказа, наполнены вычурами и замашками, свойственными всѣмъ плохимъ піитамъ, — часто нисколько не народны, хотя и подкрѣпляются ссылками на исторію, пѣсни и преданія, — и слѣдовательно по всѣмъ этимъ причинамъ — они не понятны простому народу и не имѣютъ въ себѣ ничего съ нимъ симпатизирующаго“ (Отеч. Зап. 1842, кн. 5). „Замашекъ плохого піиты“ справдї чимало у Шевченка; Белїнський тільки не бачив, що Шевченко не „плохой піита“ а поет, якому не було доброї школи

шапі з особистими, або кружковими забобонами, або з думками зовсім старими. З великого числа примірів ми приведемо тільки два, які зразу попались нам під руку: Так напр. в „Великому льоху“ читаєш про те, як царі московські повернули Українців у крепаки, роздали, розпродали степи українські всяким панам і т. п., — і зразу наскакуєш не тільки на слова:

Дніпро брат мій висихає,
Мене покидає,

в чому царі московські мало винні, — а й на таку скаргу:

І могили мої милі
Москаль розриває!

або

Тепер заходились
Древности шукати!

А тут же рядом побачиш, що поет говорить про „жидову, німоту“ таким тоном, який зовсім не підходить до тих думок, які ми б хотіли, щоб пішли в народ. Або ось напр. читаєш у молитві Шевченка:

Царів, кровавих шинкарів,
У пута кутії окуй..
Трудящим людям, всеблагий...
Свою ти силу низпошли.

а далі

А чистим серцям? — Коло їх
Постав ти ангели твої!

Що то за ангели? На що ті ангели?!! Що з ними робити людям, які хотять „сім'ї нової, розумного життя“? І так майже не на кожному ступню натикаєш ся на нерівність, на невпорядкованність думок Шевченка про віру, державу, громаду, про породи людські і т. д.

От через се все „Кобзар“ увесь, як він є, не може стати книгою ні цілком народньою, ні такою, яка б цілком служила проповіди „нової правди“ між

народом. Теж саме треба сказати й про велику частину поем, дум і пісень Шевченкових порізно.

Найліпше оброблені й найзрозуміліййші у Шевченка поеми й пісні, в яких він найменше виступає з своїми власними думками, а говорить про житє людське картинами: то будуть такі речі як „Катерина“, „Наймичка“, потім коротенькі пісні, де він малює сїмю, дївчат, наймичок і т. п. Сї речі й приступнійші до читаня „народови“. Правда, се будуть і найцензурнійші твори Шевченка і через те дехто, може й не вважає їх потрібними для „справи соціяльно-революційної“. Ми, звісно, не станемо називати тих творів нї соціялїстичними, нї революційними, — та назвемо їх любими, братерськими і через те вважаємо їх дуже корисними для збуженя тих думок, які ведуть людий до того, до чого мусять довести їх усї еволюції і революції, які помагають бути тим, чим мусить бути всякий, і революціонер більш иньших, — добрим і чесним чоловіком. Скілько ми знаємо, такі речі з „Кобзаря“ найбільше й люблять самі мужики слухати й читати. і ми знаємо випадок, коли один гарячий революціонер „ходив в народ“ з „Кобзарем“. то його найбільш просили читати власне „Катерину“ та „Наймичку“.

„Найчервонійші“, найменш „цензурні“ речі у Шевченка по всїм тим причинам, про які сказано висше, найменш годять ся до того, щоб їх пускати в народ цїлком, без показчика й приміток. А коли показчик не все ходить із книгою, а примітки в книгах для мало вчених людей дїло не доладне, — то один вжиток, який можна зробити з сих творів Шевченка для „простих людей“, — се вибирати з них найлїпші, найпростійше писані й найяснійші по думкам шматки та вставляти їх у оповідання, які науковим способом навчатимуть про історію України, про державні й громадські порядки й т. п. Таких шматків у „Кобзарі“ знайдеть ся чимало й пречудо-

вих і розумом, і мовою, і сьміхом, і силою картини, і до того простотою своєю.

Такі шматки та згадані висше зовсїм прості твори Шевченка показують, що справдї в ньому був і мужичий письменник, і душа-чоловік, і великий розум, і глибоко громадський чоловік. Та тілько й вони не дають нам уважати Шевченка тим, за що його хотять уважати: за чоловіка зовсїм новнх думок, навіть і для тих часів, коли він їх писав, — а показують тільки, чим би він міг стати в иньшому товаристві, яке б справдї дало йому нову европейську науку! Тим вище ми мусимо поставити особу Шевченка. Тільки ж правди потаїти не можна й про нього: бо й він же казав:

Молїтесь правдї на землї,
А більш нїкому не молїтесь!

III.

Шкода од молебнїв Шевченкови. — Безсильство „Кобзаря“ для заснування міцного народовства й самого українолюбства в Росії й Австрії. — Що вкорінило українське громадівство в Галичинї? — Наука Українцям із обєктивного й історичного перегляду Шевченка й українства його часу: потреба широкої науки, впорядкування й сьміливого вільного вчинку; потреба виходу з думкою й працею за границю Росії в Европу й Славяншину. — Московсько-всеросійські й українські ями на дорозї українського громадівства: „русская одежда“ соціялїзму, — московське бунтовство й українське гайдамацтво замісць соціялїзму. — Потреба европейського городського розуму й працї серед українських селян і українства серед городян. — Чим може тут послужити українське письменство? — Подібність теперішньої хвилї українства до 1845—46 рр. і 1859—63 рр. — Чи підуть Українцї самі по собі, чи по заду за иньшими?

Все з молебнїв, та ще й з молебнїв після смерти сьвятого, мало буває користи, а багато шкоди людям. А може нікому так не шкодять молебнї, як нам,

напівварварам на Сході Европи. Пригадаймо, що російське письменство дійсно після того й почало рости, коли Белінський показав, що в Росії письменства ще справді й нема, що Пушкин сам іще не робить письменства, тай йому ще нема чого дуже молитись. Пора вже, щоб хто небудь справив подібну службу й українському письменству з Шевченком, і тим більш пора, що українолюбці давно вже величають його й як письменника, і як проводиря в громадській праці, а в сього величання справа українська, ні письменна, ні громадська не дуже то посувають ся. Ми памятаємо, як колись „Основа“ одповідала на всі закиди московських славянофілів про те, що навряд може й потрібно бути осібне письменство українське, — тим, що одповідь на кожний закид кінчала: „У нас єсть Шевченко“. (Див. статтю „Русскій патріотизмъ. Отвѣтъ „Дню“ (Вл. Ламанському). Основа, 1862, ч. 3). Ми тепер знаємо, як мало поміг такий показ на Шевченка в основські й після основські часи, коли українолюбці в Росії найбільш клопотались про „сохраненіе и развитіе своей народности посредствомъ развитія самостоятельной литературы и школы“. Ми знаємо, що навіть скілько небудь повного видання Шевченка ми діждались тільки через 14 років після того, як скінчилась „Основа“. А 14 років у наші часи — се цілий вік!

Мало чим більше послужили молебні Шевченкови і навіть самий „Кобзарь“ Шевченка й у Галичині, хоч там вільно було й печатати, й читати „Кобзаря“, й говорити про нього прилюдно. Ми бачили, як крутять із „Кобзарем“ ті, що справляли молебні його авторови. Ми знаємо, що Шевченко не виратував галицьких „народовців“ од спілки з маґнатством і ультрамонтанством, яка готова вже була скріпитись у кінець на виборах у державну австрійську думу в 1873 р., коли українофільська ґазета розпускала передвиборні маніфести свого депутата (о. Качали), в яких іменем 16-міліонового русино-українського

народу проклинавсь „лібералізм“, „цивільні слюби“ і т. и.[1]). Молебні Шевченкові не врятували членів „Просьвіти“ од годування галицького народу дяківськими книжечками й не примусили „Товариство імени Шевченка“ видати хоч одну книжку для народу, і навіть дати місце в своїй заложеній на українські гроші друкарні, з тавром славного народолюбця, справді народолюбним пробам молодих галицьких письменників, коли воно наймає ту друкарню ультрамонтанам „Руского Сіону“ і купцям горілок і т. и. на етикетки. Не врятували молебні Шевченкові галицьких народовців і од доносів на українських „нігілїстів“, „соціялїстів“, які теж себе вважали за синів Шевченка!

Мало того. По правдї кажучи, молодший гурт галицький, купка раціоналїстів і соціялїстів, дуже мало привязують ся до Шевченка, а справдї більш виросли з насїння й од дощу з Московщини, ніж од насїння, посїяного „Кобзарем“. Ми знали в Українї, що в Росії, не одного чоловіка, в якого Шевченко й українство посіяло перші зерна прихильности до мужицтва й потреби вільної громадської працї, — але коли самого „Кобзаря“ мало було, щоб одповісти на всї ті думки, що тепер будить у чоловіка новоевропейська вільна й мужицька справа, — а замісць того в „Кобзарі“ трапляєть ся чимало старовини, то не один із таких людий кінчав тим, що кидав і „Кобзаря“, й українство, а приставав до всеросійсько-московського вільнодумства й громадівства й часом нехтував українство в самій його основі. В Галичині не було

[1]) Отвертий лист із України, підписаний 31 Українцем, які протестували однаково й проти д. Качали й „Слова“ і як Українцї, і як граждане Росії й Славяне“, див. у „Правдї“ 1873, ч. 19. Протест проти сього протеста, як „проти незгоди між своїми“, підписаний 24 иньшими „Українцями“ див. у „Правдї“ 1874, ч. 3. Одповіди на сей протест „Правда“ не схотіла помістити. А д. Качалу вибрали галицькі українофіли-народовцї першим головою „Товариства імени Шевченка“.

й таких гуртів, як всеросійське вільнодумство й громадівство, — і через те насіне з „Кобзаря“ просто засихало на коріню й поверталось у таке зерно, яке ми бачили в „Правді“, „Ґазеті школьній“, „Р. Сіоні“, або в „Другу“ 1873—1874 рр. Хто придивлявсь до того, як зріс у Галичині новий гурт раціоналістів і громадівців, — той мусів бачити, що окрім зерен німецької науки (яких, — чудне діло! — дуже мало впало на галицькі громади, навіть студентські) — помогла піднятись тому гурту більше невеличка повість Г. И. з „Отечественныхъ Записокъ“ про дякона, якому панночка, що покинувши багацтво, стала учителькою мужицьких дітий, не хотя показала, що в нього „свиняча натура заїла людську“ (Другъ 1876 р.), та кілька розділів із „Что дѣлать“ Чернишевського (Другъ 1877), ніж увесь „Кобзарь“, якого „Заповіти“ співали собі любенько галичане, починаючи од редактора „Слова“ й до студента-народовця, — не беручи на себе ніяких обовязків справді „вставати й ломити кайдани“ які небудь, хоч навіть кайдани духовні.

Така то сила хоч не дуже талантливих річий, та таких, у яких справді сидить новий дух, перед творами великого таланту, та в яких нове перемішане з старим так, що без помочи з боку й не розбереш, що ж справді з нього треба брати. Так то мало виратував самий „Кобзар“ українство в Росії й так мало послужили „Кобзар“ і молебні йому, щоб посіяти справжнє поступовство й народовство в Галичині.

Не дуже то поможуть молебні Шевченкови й тепер, коли між Українцями в Росії й Австрії вже зложились гурти справжніх поступовців і народовців, розумівців (раціоналістів) і громадівців (соціялістів). І тепер, як і попереду, молебні Шевченкові й показ на нього чужим більш усього нагадують вихвалки панів-козаколюбців своєю історією, — і значить і собою, — які осьміяв Шевченко:

А історія? Поема
Вільного народу!
Що ті Римляне убогі!
Чорт зна що, не Брути!..
У нас Брути і Коклеси,
Славні, незабутні!...

Далеко більше може бути плоду од обєктивного, критичного й історичного погляду на своє минувше й на себе, і навіть од вбільшуваня того минувшого й наших слабих боків, ніж од такого величаня ним.

Критично-історичний же перегляд житя й писаня Шевченкового може багато чому навчити українолюбців і почастно українських громадівців. Перш усього він навчить, що „Кобзар“ є вже річ пережита, — ein überwundener Standpunkt, як кажуть Німці. Та мало того: „Кобзар“ багато в чому є зерно, яке перележало в коморі й не послужило як слід і в свій час, коли було сьвіже, а тепер уже мало на віщо й годить ся. Далї той перегляд навчить, що сам Тарас Шевченко був золотом, яке не було оброблено, як слід, далеко не через саму нещасливу особисту долю та ворогів, бо ті й другі часом більш стають у пригоді, щоб загартувати чоловіка й показати йому житє з усіх боків, коли потраплять на таку натуру, яка була напр. у Діккенса, або й у самого Тараса Шевченка. Нї, по правдї кажучи, Шевченко зоставсь необробленим, або й захованим у землю, золотом, далеко більше дякуючи „своїм“ приятелям, ніж „чужим“ ворогам.

Як ми уже казали не раз вище, — тут нема нічиєї особистої вини, — а є тільки хиби всієї громади української Шевченкового часу. Хиби ті, по нашій думці, ось які: недостача широкої науки про сьвіт і людий та недостача впорядкованої спілки (орґанізації) не тільки між купами українолюбців і народолюбців по всій Україні, а й між членами одної якої купки з докладним подїлом працї. Як наслїдок сих двох хиб виходила третя: недостача сьмі-

ливого, вільного вчинку (ініціативи) й сили продержати свою дорогу через усі перешкоди, які невідмінно мусіло спіткати українство, та ще й прихильне мужицтву, і які всі його прихильники мусіли наперед знати, приносячи „не мир, но меч“ у теперішні державні й громадські порядки, що давлять Україну и її мужицтво. Дякуючи сим трьом хибам, не тільки не могли витримати старші українолюбці навіть такі, як Шевченко, з своєю працею, якої їм, певно, бажалось, а не могли й приверпути до себе всі найліпші сили своєї країни, найширші голови, найгарячійші серця, найосьвітнійші розуми, — яких велика частина розбрелась по чужим куткам, де вони вбачили більше европейства, спільности й вільного вчинку і куди вони понесли й ті добрі зерна, які в них закинуло, та не здоліло виплестити українство.

Коли хочете, тут у корні була таки вина й „чужих людий“, коли не „ворогів України“. Тут найбільш усього винна та руїна, яку витерпіла наша Україна з кінця XVII ст., коли її поділено між Московським царством, Польщею й Турцією, а далі та державна централізація, під яку підпала лівобічна Україна (Гетьманщина) в Московськім царстві й Петербурській імперії XVIII ст. Скільки в тих основних фактах вини української, а скільки „чужих людий“, розбирати тут не час; а скільки нам у загалі пошкодили та руїна й поділ України, а потім державна централізація, — про те ми говорили в „Громаді“ в I книзі й у II (Україна й центри). Тепер ми згадаємо тільки конечний наслідок тих основних фактів, який на далі сам став основним фактом і причиною дальших наслідків: се те, що наша Україна в XIX ст., ставши „провінцією“, одстала більше од передової Европи, ніж се могло б бути, коли б вона йшла без перериву своєю дорогою з XVII ст., — а до того одстала и од Московщини, яка в XVII ст. була дальше по заду, ніж наша Україна з Білою Русею, які тоді йшли в двох на рівні й помагали одна одній. Сей наслідок

історії всіх країн Росії з другої половини XVII ст. став причиною, через що українство XIX ст., майже в усьому, все показувалось одсталіщим і слабшим од усіх передових рухів у Росії й не могло витримати в перетяжці з рухами московськими.

Скільки не гримало українство на „Москву“, починаючи з самих жартів над Москалями Котляревського й Пасічника Рудого Панька (Гоголя), скільки не махали на Росію кулаками в галицьких ґазетах де-хто з молодших українолюбців після 1862—63 рр., — а все таки наше українство не змогло вискочити ні працею, ні навіть думкою через границю Росії, поза почастні російські обставини, а в самій Росії — „провінціяльні“.

Ми бачили що Шевченко й своєю наукою, й своєю працею, й своєю любовю й ненавистю все товк ся в тій Росії, та в Україні такій, яка прилагодилась до тієї Росії з XVIII ст. Од сього всього виходили й усі хиби Шевченка й його товаришів і вся причина невеликої ваги їх і для свого часу, й для нашого, — причина, через що вони не мали такої сили, яку мали російські европейці, — товариші Герцена й Бєлінського, а потім Чернишевського й Добролюбова, або й самі московські славянофіли, які хоч тим уже були дужі, що постійно тягли в XVII ст., хоч назад, а не вперед, та за те не саму свою Московщину, а всю Росію й усю Славянщину. Од сього вийшло й те, що Українцям довелось пізнійше Москвинів і Всероссіян виступити й на дорогу новоевропейського громадівства, і до того виступити не просто за европейським громадівством, а за переложенним на московсько-всеросійський лад, а иноді те й не тільки переложеним, а й „перелицьованим“. Ясно, значить, що щоб вберегтись на далі од показаних вище хиб, і вибитись із ряду „задніх“, а те й „прихвостнів“, — нема другого ліку, як тільки почати, скілько можна більше, придивлятись до европейської думки й праці, як можна безпосереднійше, —

та будувати свою працю, як можна на ширшій основі, яка б виходила за краї обставин і границь Росії. Коли б сказати нашу думку трохи фіґурно, — то ми б сказали, що вирятуватись із показаних вище хиб Шевченка й українолюбців його часу ми можемо тільки тоді, коли стоячи ногами й з серцем на нашій Україні, ми будемо держати свої голови в Европі, а руками обнімати по меншій мірі всю Славянщину. І коли кому треба держатись сього, — так се українським громадівцям.

Звісно, се легше сказати, ніж зробити, хоч і не так само як колись Шевченкови легше було сказати: „вертайтесь до козаччини“, ніж вернутись до неї navіть самому собі. „Дѣло вѣковъ поправлять мудрено“ як казав Некрасов. Усі ми сини й онуки батьків і дідів наших і невільники свого часу і обставин його, які виросли історично. Тільки ж і думка — теж одна з обставин історичних, яка в свою чергу переробляє натуру й дітий й онуків наших, і нас самих. Громадівські ж думки про цілковиту зміну теперішніх підвалин і порядків життя людського, більш инших одривають думки й змагання людий од минувшого й теперішнього й примушують їх хоч пробувати цілком змінити способи громадської праці й у теперішній час. Можна, значить, сподіватись, що й про ту переставку думки й громадівської праці з старого й вузького ґрунту україно-російського на новий і широкий европейсько-славянський, про яку ми зараз сказали, задумають ся хоч ті українолюбці й українські громадівці, для яких українство й громадівство справді діло життя, а не розмови й хвилеві мрії.

В усякім разі без европейсько-славянської основи громадівство українське ще менше може наладитись, ще більше блукатиме, шукаючи собі правдивої дороги, й ще пізнійше набереть ся сили, ніж московське, а до того частійше, ніж могло б бути,

падатиме в ями, які йому порило й поре старе й нове житє українське й всеросійське.

Ми вже показали неподібність Шевченкового мужиколюбства до основ новійшого соціялїзму, навіть якого небудь С. Сімона. Ми бачили, які старі й вузькі Шевченкові думки й мрії про „правду“ й „волю“ й про те, як вона настане на землї, — перед думками новоевропейського соціялїзму. Ми зупинились і на однїй із найдужчих причин тієї неподібности: на тому, що в Шевченка не було думки про проґрес історичний і що думки його й мрії не виросли на ґрунті вже зробленого широкого проґресу громадського. Думка про проґрес могла бути підсунута Шевченкови европейською наукою в школї, — хоч се й важко було в його часи й не для тих шкіл, по яким учив ся Шевченко. Далеко ж важче було підложити під усю працю Шевченка й товаришів його европейську думку про проґрес громадський із усіма її наслїдками. Тут перешкоджувало все те, що бачилось у Росії за часів царя Миколи та майже все, що перши усього кидаєть ся в історії Росії, не виключаючи й України, й усе, до чого довела та історія.

Довго б треба говорити, щоб докладно пояснити те, що ми зараз сказали. Для того треба б було перебрати всю історію Росії. Ми скажемо тільки кілька слів.

Найбільша ґеоґрафічна одміна Росії од иньших держав у Европі — величина її, — найбільша статистична одміна — рідкість людности; найголовнїйша одміна історії її — перетяжка пород людських і держав, довша й кровавійша, ніж по иньших країнах Европи. От через се в Росії всякий зріст господарський, громадський і розумовий, хоч і почавсь майже в один час напр., як і в Германії, або в Анґлії й не дуже пізнїйше од більшої частини Франції, а дуже зіставсь по заду. Росія не то щоб молодша од иньших держав, як кажуть иноді, — а тугійше росла. Мало того, Росія проходила ті самі ступні зросту, що

й Европа, тільки де далі од XIII ст. до кінця XVIII ст. все пізнійше, а до того так, що кожний ступень майже зовсім не давав тієї користи для громади, яку він давав у Европі. Лучилось се, як ми думаємо, через те, що перетяжка пород людських принесла в Росію народ дикий, Татар, а вони піддали сили державі московській, а в ній царству, й дали й тій державі, й тому царству такий вид, якого не могло бути по иньших країнах, де теж були й свої центри-збирачі, й своя доба переваги королївської сили над иньшими. З XIII по кінець XVIII ст. Татари, а потім „московський збір країн руських“ руйнували ввесь схід Европи та розганяли там людий. Не мало з свого боку причинилась тут і Литва, й Польща, які теж од XIV до XVII ст. думали бути тут „збирачами“ країн руських і неруських. Між иньшим татарські набіги та державні збори зробили скрізь у Великій, Малій та Білій Руси те, що знищили майже скрізь городи й городян-ремісників, яким і без того важко було закластись у такій широкій та малолюдній країні.

Як пропали „сѣверпорусскія народоправства“, — то всї знають. Менше знають, скільки погибель їх задержала культуру в Московщині. А на те, що й иньші городи в Московщині, як напр. Твер, Смоленськ, Нижній Новгород, навіть Рязань, — були теж центрами культури, — і теж пропали через московське „собіраніе“, мало хто звертає уваги. Про те ж, яка була культура в городах нашої України од Львова до Ніжина, а особливо в городах Білої Руси ще в XVII ст. коли городи ті ще не були зруйновані війною Москви й Польщі, а потім поновлені вже Жидами, — про те майже ніхто й не говорить. А коли б те все розібрати докладно, тодї вся „історія цівілїзації“ в Росії стала б перед нами зовсім інакше, ніж тепер. Як би там не було, — а тільки „зібрана“ царями Московщина в XVI—XVII ст. майже зовсім не мала городян-ремісників, —

тоб то тої основи громадської, якою держалась тоді вся культура Европи й на якій з XVI ст. держить ся ввесь поступ її — од вільнодумства до громадівства. До того треба придати, що безперервна війна зва збору Московщини все підновляла феодалізм — роздачу земель із людьми служащому дворянству й зробила те, що селян закріпили в Московщині саме тоді, коли в Европі скрізь вони явно почали увільнятись: у XVI—XVIII ст. А се кренацтво ще більше спинило зріст громадський і м'ж иньшим і зріст городів. Нарешті й татарські звичаї та війна за „збиранє землї" безмірно вкріпили царську силу, яка, проявляючись чиновництвом, стала давити всї иньші. І коли далі само царство побачило потребу й ремесла, й науки для самої сили своєї, — то ввесь дальший проґрес громадський із XVII—XVIII ст. пішов у Московщині за приводом царства й чиновництва, через що: 1) ще більше задавив вільний учинок громадський; 2) став огидним громадянам; 3) на перших порах іще більше розірвав сили громадські одну од одної й навіть іще більше розганяв людий, як розганяла їх тяжка служба всього люду московського Петрови I й т. и. А коли в країні не вспіло скластись ніякої міцної й упорядкованої сили громадської, яка могла б стати проти царства й його порядків, то противенство їм тільки й виходило з самих селян-хлїборобів та з далекого козацтва, тоб то степових пастухів, рибалок та здобичників. Се противенство не могло скластись у що небудь подібне революціям, які були в Европі вже в XVI—XVII за приводом людий усе таки вивчених по городам, — і виривалось бунтами за до городську старовину, та ще коли б хоч за чисту додержавну, доцарську старовину, а то за царя проти бояр! — тоб то проти наслідку за причину. То були бунти без поступової і навіть без систематичної думки й такі, в яких перед вели не люди, в яких до сьміливости прикладалось і звичка думати, твердий і ясний

розум, — а які тільки й були, що „разудалие добри молодци“, а по більшій части ще й „вори — разбойнички“. Такі бунти були наперед безнадійними, не тому, що вони не могли взяти гору на той час на ділї, а тому, що не могли залишити по собі ясної думки й цїли на далї. В тім і найбільша їх неподібність до революцій.

Таким безнадійним бунтом був звісний бунт Ст. Разіна „за царя проти бояр“ у XVII ст. Бунт Пугачова сто років опісля був уже більше сьвідомий, бо між тими двома бунтами пройшло кілька десятків років роскольницької культури й думки трохи подібної до тієї, яка була в Европі в часи реформації. Тільки ж і тут недостача городських сил громади й сьвітської науки городянської зробили те, що ввесь рух роскольницький, навіть безпопівський, тільки здалека можна рівняти до реформаційного европейського, — і що замісць швайцарських, голяндських, анґльо-шотляндських республїк XVI—XVII ст. московські роскольницько-козацькі круги й у XVIII ст. спромоглись тільки на самозванного царя Емельку Пуґачова, який сам про себе говорив, що він нїчого и не сподївав ся, як тільки половити риби в каламутній воді. Розбишацький по формі, виключно козацький, рибальсько-скотарський більш навіть, нїж хлїборобський, по своїй сути, церковно-староврірський по своїй барві, а до того самозванно-царський бунт Пуґачова був бунтом іще більше старосьвітським, реакційним, нїж бунт німецьких селян і містіків XVI ст. і вже через те не міг скінчитись нї чим[1]).

---

[1]) Пуґачов сам про себе казав: „Дальняго намѣренія, чтобъ завладѣть всѣмъ россійскимъ царствомъ я не имѣлъ, ибо разсуждая о себѣ, не думалъ къ направленію быть, по неумѣнію грамотѣ способенъ; а шелъ на то, если удастся чѣмъ поживиться, или убиту на войнѣ быть; все я заслужилъ смерть — такъ лучше умереть на войнѣ“. Пуґачов у своїх манїфестах і розмовах дарував людям — „рѣки и земли, травы и моря, — крестъ (раскольницький) и бороду, — хлѣбный

До Пуґачова не могли пристати навіть усї нестароовіри, а не то вже ті люди з середньої Московщини, які все таки вже затягались у нове европейсько-городське житє. Ляссаль тим же вважає за реакційне й німецьке селянське повстанє XVI ст., — далеко сьвідомійше й менше клясове, ніж пуґачівське, — що воно зовсїм забуло в своїй проґрамі про міщан-ремісників і знало тільки хлїборобів та землевладців. Правдиво революційним рухом (далї побачимо, що тут лїпше було б сказати — поступовим) Ляссаль уважає в часї селянських повстань не ті повстаня, а зріст міщан, навіть міщанського багатирства. „Тоді, як селянські повстаня, каже він, були тільки на вид революційні, тоді справді й дійсно революційним був поступ промисловий, поступ городського виробку (Production), де далї все більший зріст подїлу працї й через те ростучого багацтва капіталу, який виключно збирав ся у руках міщанства, бо той стан людий узяв ся за виробок і присвоїв собі користь із нього“[1]. В часи московських „удальцов“ од Кудеяра до Пуґачова европейське міщанство не тільки так наживало капітал, а й одбило од попівства науку, а од панства вільний дух. От через що революційний дух у Европі все йде в гору з XVI ст., і багатша частина міщанства рядом повстань (дійсно революцій), допевняє те, що виробилось тихим зростом господарським і розумовим (дійсно еволюцією, яку Ляссаль зве по старому революцією). З кінця XVIII ст. слїдом за багатшим міщанством, до якого прикладаєть ся тепер власне назва буржуазії, виступає бідне,

---

провьянтъ, свинецъ и порохъ и вѣчную волю“. Иноді заводилась розмова й на „берега кисельныя, рѣки сытовыя“, — иноді Пуґачов обіцяв роздїлити „все царство съ донскими и яицкими козаками“. Прапор у Пуґачова був із старовірським хрестом.

[1]) Arbeiterprogramm. (Програма робітників. Про осібний звязок між теперішньою добою історичною й думкою робітницького стану). Zürich, 1872, 6—7.

робітницьке, яке тягне за собою й сільських робітників, селян, уже до такого руху, який буде не таким, як французька „жакерія“ XIV ст., або німецьке селянське повстане XIV ст.

В Московщині ж і в XVII—XVIII ст. щотяглись свої „жакерії“, і коли там не було впорядкованих письменного й промислового городянства й вільного панства, то вільний дух і повстане, замісти того, щоб рости, як у Европі, все вменшувались од часів „Смутнаго времени“, коли так чи сяк, а всі країни й усі стани людські рвались до волі, та пробували вкоротити самоволю царську, до часів Пуґачова, коли встали тільки козаки, селяни, та раскольники, та „инородці“ на українах, тай то тільки за самозванним царем самодержцем.

Після Пуґачова вже московські „чорні люде“, селяне, не вставали проти своїх порядків скільки небудь великими купами. Городяни ж на сей раз уже заводились не своїм вільним вчинком, а начальством, та ще й на ґрунті крепацтва. Добра доля промислового люду після Петра I були чужинці, які тим більше припадали до начальства, бо од нього здобували монополії. Письменні люди теж виходили з служаків та панства, лакейського перед царем, кріпосницького перед мужиком. От через те од московських „білих людей“, білоруків і білоробів і в XVIII ст. не можна було ждати не тільки революції, а й вільного слова.

Та не тільки Московщина далеко одстала от Европи, а ще сталось так, що ніодин із ступнів зросту громадського, який вона проходила, не дав громаді майже нічого того, що ті ступні давали в Европі: аристократія не дала рицарської чести й духа непідлеглости, церква ні зерна звички до науки й твердої совісти, царство — рівности й волі крепацької. Ледве-ледве з кінця XVIII ст. нові поевропеєні служаки-пани, та для служби державної збудовані городи починають давати деякий плід, який

тільки через вісімдесять років виродив із себе волю крепаків 1861 р. та нещасні царські реформи Александра II. Коли поевропеєний російський чоловік XIX ст. починав думати про зміни недоладних порядків своєї країни подібно тому, як змінялись вони громадською працею в Европі, — то йому приходила на думку не та впорядкована, чи затяжна, чи гостра, повстанська праця, яка й складає проґрес у Европі, — а тільки або вчинок царський якого небудь Петра I, або різня якого небудь Пуґачова, — в обох випадках катастрофа над громадою, а не вільний і спільний вчинок ліпших сил громадських, чи то мирний, чи повстанський. І коли на нового Пуґачова ще далї все менше було надії, — то вивчений Росіянин, який бажав зміни в своїх порядках, усе більше спинявсь на думці про зміни по царській волї, коли то сам цар до них додумаєть ся. Вважливо, що навіть декабристи 1825 р. не прибрали иньшого, чим підняти народ до бунту, окрім імени царя Константина!

От на такому то ґрунтї появивсь із 30-х років у Росії й соціялїзм із европейських книг. Довго він зіставався без усякого ґрунту, — і зводивсь майже на саму тільки думку про волю крепацьку. Тай та думка стала на ґрунт тільки тоді, коли до неї прихиливсь і цар. Зараз же показалось, що перші соціялїсти в Росії, і Герцен, і Современниківцї, перше теж звернули надію на царську реформу, дуже врізавши й свого соціялїзму. Сам Бакунїн писав у 1862 роцї „Романовъ, Пугачовъ или Пестель?“, — і вірив у демократичного Романова, так само як згоджувавсь на викуп землї для селян, правда всієї землї. (Русскимъ, Польскимъ и всѣмъ Славянскимъ друзямъ. „Колоколъ“, 1862, ч. 122). Мартьянов із Льондона писав „Письмо къ Александру II“, як „народному цареви“.

„Народнїй цар“ не оправдав надії. Також і між панством московським не знайшлось не тільки Пе-

стелів, а навіть доволї Унковських і Европеусів (див в „Колоколї“, 1862, ч. 126 „адрессъ тверскаго дворянства“ про непремінний викуп. наділу селянського всіма станами, а не самими селянами, про скасуванє дворянського стану, про земський собор і т. п.). Бакунін вернувсь до цілої соціялїстичної проґрами, а з другого боку вже тим легше зложив надію на самий „народ“ і поклонивсь тіни Пуґачова, що він і в 1862 р. казав, що навряд, щоб „народ“ потерпів далї, що йому не дають землї й волї, й що народ виставить із себе Пугачова, коли з гори не появить ся народнього Романова, або Пестеля. „Народом“ же здавна в Росії звикли вважати тільки селян і через те вже з часів „Колокола“ (1862, ч. 112) проґраму соціялїзму в Росії почали зводити на слова „земля і воля“[1]). Тут зложилась у Европі „Всесьвітна спілка робітників“ (Association International des travailleurs), звісно, на тому ґрунтї, який був виготуваний

[1]) Як мало в Росії розуміють вагу городового житя з його осібною працею, для якої потрібне щось иньше, а зовсім не земля, показують між иньшим і думки кн. А. Васильчикова („Землевладѣніе и земледѣліе въ Россіи и въ другихъ европейскихъ государствахъ“) про те, що „робітницька справа в Европі є в корнї справа аґрарна“, — що „народныя смуты, волнующія современныя общества, имѣютъ свой корень въ безземельномъ состояніи большей части народовъ стараго свѣта“, — і що „народныя массы“ хотять власне здобути „клочокъ земли, колъ и дворъ“. Так мов би то все городське господарство зовсім і не було й не є потрібне людям. Цікаво б було побачити тепер і хлїбороба, такого якого хоче кн. Васильчиков, напр. без машин, або й без дзиґарів, а що робив би напр. льондонський або женевський машинщик, або дзиґарщик (про лїкаря, математика або маляря ми вже й не споминаємо), коли б йому дали „волю з землею“, „клочокъ земли“, — якого як де в Европі, то піде вже для всїх узяти, так як у Московщинї, як де, то він нїчого й не вартий. — Ми думаємо, що як давно вже пора змінити думку, що Росія тільки край хлїборобський, так давно вже пора закинути й звичку звати народом — тільки селян-хлїборобів, а признати народом усїх, хто робить корисну громадї працю, та здобувати всім їм дійсну волю: товариську працю.

усією історією Европи, і почастно соціяльним рухом XIX ст., і між найголовнійшими думками своїми виголосила, що „воля робітників (соціяльна революція) мусить бути ділом самих робітників“. Бакунін і російські соціялісти пристали до тієї спілки (з 1868 р. а ще більше з 1870), — і зараз же заявили, що руський народ, — тоб то все таки селяни, — тепер уже готовий до того, щоб приложити до діла програму спілки, і перш усього до повстання за її думки. Як на доказ — вказували на Ст. Разіна й Пуґачова. Треба, казали, тільки пустити в народ „орґанізаторів“, які підібють і поведуть народ до того, щоб повстанєм розбити державно-попівсько-панські пута, — а тоді соціялістичні, та ще по думці Прудона-Бакуніна федерально-анархічні (безначальні) й навіть безпопівські порядки, — сам собою зложить наш народ. Таких орґанізаторів Бакунін вбачив у нашій молодіжи в школах, яка тоді (коло 1870) знов почала виступати проти російських казьонних порядків і бажати служби для народу. Бакунін став кликати ту „революційну молодіж“ кинути школи і йти заміняти народови Ст. Разіна й Пуґачова[1]).

[1]) Див. більш усього Бакуніна „Наука и насущное революціонное дѣло“, 1870, стор. 1 — „единственно нынѣ полезное и спасительное дѣло — бунтъ...“. „Поздравляю молодежь съ тѣмъ, что правительство гонитъ ее изъ университетовъ и школъ въ народъ“. 22—23: „безграмотный, но умный человѣкъ изъ народа серьезнѣе и глубже соціалистъ, чѣмъ вы (мы) сами...“ „русскій мужикъ — этотъ урожденный соціалистъ“ 26 — „изъ всѣхъ европейскихъ народовъ наименѣе религіозенъ именно нашъ великорусскій народъ“, 27 „Русскій народъ по преимуществу реальный народъ“. 29: „Нельзя сомнѣвать ся, что русскій народъ способенъ ко революціи. Со времени Лже-Димитрія по настоящее время у насъ только одинъ неизмѣнный бунтовщикъ противъ государства, это крестьянскій народъ и городскіе мѣщане... Народъ никогда не переставалъ бунтовать. Бунтовалъ онъ побѣдоносными массами два раза; одинъ разъ подъ Стенькою, другой разъ съ Пугачовымъ“ і т. д. В книзї „Государственность и анархія“ (1873. Прибавленіе А, 19), рядом із дуже гострою

В виписаних у низу словах Бакуніна і „Вперёдъ“, яким подібних ми б могли набрати великі купи з московського соціялїстичного письменства, видно перш усього гаряче серце, яке рветь ся до діла для народа, та при тому видно, що воно вірить у те, що речі так стоять, як йому хочеть ся, — видно, значить, і наслідки богословського й метафізичного погляду на історію, а до того ще й те, що в московських інтернаціоналїстів зісталось іще доволї старого патріотизму, а в соціялїстів і анархістів доволї ще звичок монархізму, аристократизму, якобінства, й те, що вони ще не до кінця втягли в себе соціялїстичну

критикою „затемняющихъ народній идеалъ чертъ: 1) патріархальность, 2) поглощеніе лица міромъ, 3) вѣра въ царя, къ которымъ можна было бы прибавить христіанскую вѣру, оффиціально-православную, или сектаторскую“, — Бакунинъ каже ще більш рішучо: „Мы вѣримъ въ путь бунтовской и только отъ него ждемъ спасенія. Народъ нашъ находится въ такомъ отчаянномъ положеніи, что ничего не стоитъ поднять любую деревню. Но хотя и всякій бунтъ, какъ бы неудаченъ онъ ни былъ, всегда полезенъ, однако частныхъ вспышекъ недостаточно. Надо поднять вдругъ всѣ деревни. Что это возможно, доказываютъ намъ громадныя движенія народныя подъ предводительствомъ Стеньки Разина и Пугачова“. Ми навряд багато помилимось, коли скажемо, що більша частина російської молодїжи, яку судили за соціялїзм із 1871 по 1878 р. мала думки близькі до тих, які написав Бакунін у своїх писаннях 1870—73 р. — Друга частина московських соціялїстів, яка видавала „Впередъ“ всилювалась поставити инакший погляд на науку й у загалї вдержати більше „западний“ погляд на соціялїзм — („Впередъ“ т. I, 1873, „Знаніе и революція“, „Очеркъ развитія международной ассоціаціи рабочихъ“ і ин.), — тільки ж патріотизм і віра в скоре повстане свого „народу“, — теж таки селян, — привела до того, що й „Впередъ“ так же само величав Пугачівщину, а в сути дїла так само цїнив і науку. Так у статї „1773—1873“ р. посьвяченій Північно-американській революції (Прошедшее) і Пугачову (Будущее) „Впередъ“ говорить, що „основные (господарські) вопросы справедливаго общественнаго строя не нуждались въ научной и философской обработкѣ. Они были доступны доисторическому человѣку, какъ и крестьянину XVIII в. Но ихъ отложила (через що ж?) на будущее поли-

думку про малу силу осіб (воронів) й передових людий (орґанізаторів) перед силою куп, народів[1]. Почастно тут же видно малу увагу до того, як привязуєть ся зріст соціялізму в Европі до зросту всіх її порядків і між ними до городського житя.

Бакунін був за надто вчений, тертий і „західний" чоловік, щоб не вбачати слабих боків своєї віри в московський народ, — тільки він сам собі й иньшим заговорював ті боки й поспішавсь пролетіти над темними хмарами, які думка наводила на небі його віри[2]). А мала вдумка в дрібні факти історії

тически выработанная мысль періода политическихъ революцій", що „въ манифестахъ безграмотнаго козака было болѣе крѣпкихъ залоговъ, неотвратимыхъ грозныхъ пророчествъ для будущаго, чѣмъ во всѣхъ гуманныхъ „Наказахъ", даже во всѣхъ либеральныхъ и радикальныхъ проповѣдяхъ противъ алтаря и престола, раздававшихся па берегахъ Темзы, Сены, Делавера" (262). По „Впереду" „Пуґачівщина" тільки через те не взяла гори, що особи її верховодників не мали „подчиняющаго, органиваторскаго ума, хорошо-расчитанной воли", що „смѣлый самозванецъ не съумѣлъ организовать возстаніе", — що Пуґачов справді був „вороненокъ, а не воронъ". — „Гдѣ же летаешъ ты предсказанный (Пуґачов не предсказував, а казав, що „воронъ, — тоб то правдивий царь, — летаетъ") ожидаемый воронъ? Долго ли русскому народу ждать свое будущее?" — так кінчав свою статю „Впередъ".

[1]) Про патріотичну фільософію історію московських геґеліянців од Герцена (Старый міръ и Россія, і т. и.) до К. Аксакова і ин. славянофілів московських, — поруч із патріотизмом кельтофілів і ґерманофілів у XIX ст. ми мали нагоду говорити в своїй книзї „Вопросъ объ историческомъ значенія римской имперіи". Там ми показали, як у таких випадках богословська думка про вибраний Богом народ, — ставши на ґрунт старосьвітського виключного патріотизму, перевернулась у метафізичну думку про зміну передведучих народів у всьому сьвіті.

[2]) Так Бакунін сам казав (Наука и насущное революціонное дѣло. 28). „Въ народѣ нашемъ, къ несчастью, еще немного политическаго смысла и нѣтъ еще яснаго понятія о политической свободѣ". Трохи висше він каже: „Одна изъ важнѣйшихъ причинъ долготерпѣливости массъ, несомнѣнно, заключается въ народномъ невѣжествѣ. Вслѣдствіе этого невѣ-

Московщини помагала йому так перелїтати, або знаходити й там „городських міщан“, які бунтували також, як і селяни, за народнїй (соціялїстичний) ідеал! [1]).

Трохи більше позитивної уваги до всїх тих річий, до яких торкались писаня таких людий, як Бакунїн, — і по крайнїй мірі такі люди, як сам Бакунїн, инакше б глянули на всю справу соціялїзму в Росії, й сама та справа далеко більше б виграла, нїж тепер. Правда, сам Бакунїн наперед виступав проти тих, яких він називав „попами науки, аристократами інтелїґенції“ і т. п. й проти тих „позитивістів“ і „революціонерів доктринерів“ у Росії, які казали (по словам Бакунїна), що „народъ развивается точно также, какъ и все живое и существующее

жества народъ не обнимаетъ себя, какъ солидарную и въ своей солидарности всемогущую массу; онъ разъединенъ въ своемъ понятіи о себѣ, точно также, какъ подъ вліяніемъ гнетущихъ его обстоятельствъ, онъ раздѣленъ въ жизни“ (14). Тільки Бакунїн думає обійти свої погляди на народ, — такими словами, — як: „Оставимъ пока вопросъ объ отношеніи народа къ царю въ сторонѣ... Народъ требуетъ теперь только широкой и полной свободы въ жизни: а что ему за дѣло до того, будетъ ли это свободная жизнь съ императоромъ или безъ императора (24, 28), або: „Но дайте только народу вѣру въ его собственную силу, покажите ему только возможность вырвать крутъ...“ Еге! дайте! Так у тім то й сила що „Всесьвітня спілка робітників“ не дурно сказала, — що дїло волї робітника мусить (може) бути дїлом (тільки) його самого!

[1]) Справдї „городські міщане“, подібні тим, із яких із часом вийшли в Европі соціялїсти, були задавлені в Московщинї ще в початку свойому, в XIV—XV ст. Ті ж міщани, які бунтувались за царя Олексія — проти осіб начальства, а не проти порядків, власне й не міщани, так само як більша частина „сословія“ міщанського в Росії й у XIX ст. як і ті, що й у XIX ст. робили холерні бунти, або як і ті баби матроські, що робили карантинний бунт у Севастополї і т. и. Звісно, як петербурський холерний бунт скінчив ся викликом царя Миколи I: „На колѣни!“ А вже московський бунт проти чиновників царя Олексія скінчив ся викликом: „Многія лѣта великому государю! Какъ угодно Богу и царю, пусть такъ и будетъ“. — Тільки в псковському бунтї за царя Олексія

въ мірѣ, по неизмѣннымъ законамъ природы. Развитіе всякаго народа обусловливается причинами топографическими, экономическими, историческими, пожалуй политическими, но отнюдь не зависящими отъ произвола одного или нѣсколькихъ лицъ. По этому никто не можетъ ни ускорить его, ни установить. Народъ двигается незамѣтно самъ собою и освободится, когда прійдетъ его время".

Ми зовсім не стоїмо за всяких попів науки, доктринерів-позитивістів і т. и., а особливо за російських, які думаючи таке, приходили, по словам Бакуніна, до того, щоб „не тратить силъ по пустому въ тщетныхъ усиліяхъ, отказаться отъ всякой революціонной дѣятельности, предаться исключительно дѣлу своего собственного развитія, движенію науки и сколько будетъ возможно, распространенію необ-

можна бачити зерно твердої й ясної вільно-городської думки, певно через те, що в Пскові найменше було розігнано старих городян. Та тільки зерно те дуже вже слабе й не має великої ваги в суді про міщан у Московщині навіть і в XVII ст. — На патріотизмі ж і на малій увазі до подрібних фактів держить ся й думка про анархізм (безначальство) й про федералізм московського народу. Правда, тепер іще в селяч у Московщині залишилась „община-міръ" і там, де в н і й не завелись к у л а к и, там вона вправляєть ся добре в т о м у, що їй д о з в о л е н о р о б и т и. Тільки ж, щоб московські селяни були безначальні, та ще й федералісти, сього ніяк сказати не можна: перш усього й мір — начальство та ще й яке! А потім у сімї в них „с а м ъ", „большакъ" — зовсім деспот. Далї для справ ширших, ніж справи одного села, — для волостних, земських, державних і в старі часи ще не вспів скластись у Московщині справді впорядкований федералїзм (Костомарівський „федеральний уклад" на добру долю видуманий) а де далї в московський період брав гору все більше монархізм, який склавсь по образу „большака" в сімї і де далї в народї вкріплялась пошана й якась артистична любов до начальства — „г р о з н о г о і ласкового", кажучи словами „былины", а то й просто до „грозного", навіть такого, як Іван IV. Багато з сього, що ми зараз сказали, напр. про патріархальність, про деспотизм „міра", про те що сї „міри" — „соединяются между собою только посредствомъ царя-батюшки сказано у самого Бакуніна (Госуд. и анархія, Приб. А, 10—17).

ходимыхъ знаній въ народѣ“ (Народное Дѣло, ч. 1, 1868).

Ми навіть не думаємо, щоб країна, яка так зісталась позаду як Росія од Европи, невідмінно мусіла так же довго проходити всї ті ступнї, які проходили переднї країни, — не думаємо, що дітям тієї країни не слїд рватись до найпереднїйших думок найперших країн.

Ми тільки в корінї проти того „субєктивізму“, який, починаючи од згаданих статий Бакуніна, почали виставляти проти „попів науки і доктринерів“ росій-ські соціялїсти й „народники“ в заграничній і краєвій печати, — так само, як ми проти проповіди виключних способів служби проґресу народньому, — „единственно спасительныхъ, насущныхъ дѣлъ“, чи буде то школа (та ще й казьонна!), чи буде то бунт (та ще й пуґачівський!).

Ми не бачимо користи нї для якого „дїла“, а ще більше для „народнього“ в тому, щоб не бачити того, що справдї було й є на сьвітї, а бачити те, що нам хочеть ся, щоб було. Ми не бачимо також, щоб для громадської працї невідмінно треба було, щоб чоловік мав безмірну віру й у свої сили, в те, що од одної труби його впадуть стїни Єрихону. Ми думаємо, що в загалї думка моральна якого небудь позитивіста Мілля про те, що кожний путнїй чоловік мусить поставити собі метою „робити так, щоб умираючи, міг сказати, що він хоч одну частину справ людських лишає хоч трохи в лїпшому станї, нїж він застав її“, — далеко лїпше забезпечує навіть і вірність і постійність працї навіть кожної особи, нїж віра в чудесний і скорий наслїдок од працї особи, або й цїлого гурту. Хай кожний вибирає собі таку верівку, щоб тягти громадський поступ, яка йому до сподоби, чи більше, чи менше передню, аби тільки вона вела по простій дорозї для поступу й користи всієї громади, та хай не обманює себе й иньших і про те, що він тягне, й про те, на

скільки він може потягнути, та хай знає, що не одна тільки його верівка є на сьвіті, й розуміє й тих, хто теж тягне туди ж, куди й він, та тільки за иньшу верівку.

Тільки ж може й справді, до таких думок у Росії можна було дійти навіть не стільки теоретичною наукою про поступ европейських громад, скільки гіркою наукою фактів, страт, смерти й т. и. Такої гіркої науки багато випало на долю московським соціялїстам із „революційної молодїжи“ з 1870 р. Та молодїж кинулась „в народ“ руйнувати наднародні порядки, але „народ“ і не ворухнув ся, і власне той народ, який у XVII—XVIII ст. найбільше бунтувавсь із Ст. Разіним та Пуґачовим — селяни. Льоґічним наслїдком того було перш усього розпорядкуванє соціялїстичного ґрунту в Росії, — й іще гірше невпорядкованість (безсистемність) праці соціялїстів. Так одні з „соціяльно-революційної молодїжи“, яким мало було слова, проповіди соціялїзму, які рвались до „дїла“, та ще й до дїла зі скорим кінцем, — із усїм своїм народництвом і соціялїзмом, — пристали майже виключно до руху противуцарського серед вільнодумного панства, а зовсїм не до противубагатирського руху серед мужицтва. (Всякі демонстрації, убійства жандармів і т. и.). Тільки на сьому, політичному полї, серед панства, російським соціялїстам важко взяти собі перед у науково-письменській праці, яку так було занехаяли після статий Бакуніна. З другого боку ті, хто памятає, як іще недавно в російських соціялїстичних кругах висьмівано всяку працю не серед „народу“, а серед „інтелїґенції“, а особливо працю політичну, ті бачать у сих нових виступах московських революціонерів зраду дійсно-соціялїстичному, дійсно народньому прапорови. І справді, коли судити по печатній праці, то не видно, щоб тепер у Росії багато робилось для „народа“ й серед „народа“. Певно, що робота та не зникла, — та тільки йде вона вже дуже глухо, безписьменно.

З другого боку деякі з московських соціялїстів, які все таки хотять удержатись із революційною працею серед народу, зробили навіть іще кілька ступнїв по дорозї патріотизму далї тих, які вже зробили Бакунін і „Вперед“. Так у недавно виданому в Петербурзї листку „Земли и Воли: Соціяльно-революціонное обозрѣніе, н. 1“, бачимо, що „Пугачовъ, Разинъ и ихъ сподвижники“ звуть ся вже просто „народными революціонерами соціалистами“, яких „программа остается и теперь для громаднаго большинства русскаго народа. Поэтому, — каже петербурський листок, — ее принимаемъ и мы, революціонеры-народники“. Петербурський листок сих „революціонерів-народників“, починаючи історію соціялїстичного руху в Европі тільки з „Всесьвітньої спілки робітницької“ (1864 р.!!), — питає: чому ж у Росії соціялїзм не так дужий, як у Европі, хоч він би то й почавсь у той же час? — і одповідає, — що тільки через те, що він приходив у Росію не в народній одежі. „Соціально-революціонное обозрѣніе“ завидує тим „малограмотнымъ, неразвитымъ, иногда далеко неправственнымъ отставнымъ солдатамъ, деревенскимъ бабамъ и мужикамъ, дѣйствующимъ напр. въ расколѣ, гдѣ они такъ часто поднимаютъ массы народа и ведутъ ихъ за собою во имя какихъ нибудь дикихъ, ни съ чѣмъ несообразныхъ идей, привлекательныхъ для народа лишь какой нибудь каплей правды, которая таится въ нихъ“. Щоб і собі притягувати не „отдѣльныя личности изъ народа, а массы“, — „Земля и Воля“ радить: „Бросимъ ту иноземную, чуждую нашему народу форму нашихъ идей .. Пять лѣтъ тому назадъ мы сбросили нѣмецкое платье и одѣлись въ сермягу, чтобы быть принятыми народомъ въ его среду. Теперь мы видимъ, что этого мало, — пришло время сбросить и съ соціализма его нѣмецкое платье и тоже одѣть его въ народную сермягу“.

Рада ся трохи темна, — і тільки показ на Пуґачова, та на розкол, та гаряча похвала „новій чигиринській справі“ „Стефановича съ друзьями“ трохи проясняє її. От же як чути, то д. Стефанович із друзями говорили чигиринським селянам, що цар хоче дати їм землю, та наслїдник не хоче[1]). Своїми словами листок „народниковъ-революціонеровъ“, коли за тими словами піде й діло, заставляє ждати цілого ряду вчинків уже зовсїм емпіричного бунтівства, в якому не тільки форму, а й самі основні полїтично-соціяльні думки европейського соціялїзму будуть не тільки затемнені, а й просто зломлені.

До того треба придати, що коли судити по праці російських соціялїстів тільки по печати (а по иньшому трудно й судити), то побачимо, що в остатні роки цїлі дуже вважливі боки думок перших російських соціялїстів-теоретиків (Герцена, Оґарьова, — який перший написав: „Народу нужна земля и воля“, та прибавив: „и образованіе“, — Современниковців і самого Бакуніна) — думки про зміну теперішнїх порядків у сїмї, про заміну віри наукою і т. и., залишили майже зовсїм без уваги нові соціялїсти-практики в Росії.

Колись то систематично й через те широко здумана справа „нового громадського жития“, або, як стали казати потім, „соціяльної революції“ в Росії почала ставитись зовсїм емпіристично й через те вузько, частинами й навіть противурічнисто[2]).

---

[1]) Говорючи про справу д. Стефановича, тільки по чуткам, ми може й помиляємось. Тим більше бажаємо бачити скорше печатний спис тієї справи, який обіцяла дати „Петербургская вольная типографія“ — „Земли и Воли“. Тоді можна буде докладнїйше судити хоч про те, що прибавили „революціонеры изъ интелигенціи“ до того, що сам „народъ“ вигадав у часї звісного „чигиринського дїла“ 1873—75 рр.

[2]) Про недостачу в російських соціялїстів і революціонерів системи й рівної праці проти старих державних, громадських, господарських і церковних порядків ми вже говорили в „Листку Громади“ ч. 1, найбільше в статї „Коли битись, то

Нарешті з боку „соціяльних революціонерів“ почулась рада поставити „народню революцію“ якось уже зовсім окремо од всесьвітнього громадського поступу, окремо не тільки од всебічньої науки, а навіть од науки самого господарського соціялїзму[1]).

Дійшло до того, що тепер, після всього писаного про соціялїзм на московській мові од часів

вже не миритись“. Хто прочитає підряд писане тими соціялістами й революціонерами за останні 10 років, навіть статї одного автора, напр. Бакуніна, той побачить, як не постійно говорить ся в них навіть про одну, ту саму річ. Покажемо тільки один примір: у „Народномъ Дѣлѣ“ читаємо: „Кто хочетъ быть свободенъ дѣйствительно, въ жизни и въ дѣлѣ, тотъ долженъ устремить всѣ усилія свои на уничтоженіе народной религіи“ (Нар. Дѣло, 1868, ч. 1, 13). „Мы хотимъ разрушенія всякой народной религіи и ея замѣненія народнымъ знаніемъ... Наша задача состоитъ по этому прежде всего, въ уничтоженіи народнаго невѣжества“ (тамже 19). „Мы должны устремить главнымъ образомъ всю свою пропаганду противъ царя; должны прежде всего уничтожить въ сердцѣ народа остатки (!) той несчастной вѣры въ царя, которая въ продолженіи столь многихъ вѣковъ обрекла его на гибельное рабство“ (тамже 23). Незабаром після того Бакунін писав: „Была бы большая ошибка со стороны людей, искренно желающихъ освобожденія народнаго, если бы они открыли прямую войну противъ народныхъ предразсудковъ путемъ книжной или словесной свободомыслительной пропаганды... Основатели Интернаціональнаго общества поняли это превосходно. Если бы они выставили съ перваго раза антирелигіозное и антимонархическое знамя, огромное большинство работниковъ не пошли бы за ними і т. д. (Всесвѣтный революціонный союзъ соціальной демократіи Русское отдѣленіе. Къ русской молодежи 17) Подібні ж незгоди можна б було показати й по иньшим річам, напр. по таким, що таке справді „революціонное дѣло“, що може й чого не може робити революціонер і т. и. Невигода од таких емпіричних учинків і вага є ще вбільшують ся тим, що майже всяка думка виголошуєть ся виключно-рішучим робом, а часом то й іменем „партіи“, хоча в Росії нема й мови ніякій партії впорядкуватись і докладно вмовитись не то про способи праці, про „тактику“ на яку небудь хвилину, а й про самі основні думки її.

[1]) Поряд із тим, як збільшивсь у „Землѣ и Волѣ“ патріотизм, проти „Впереда“ і писань Бакуніна 1868—1873 рр. вбільшилась у ньому й зневага науки й самої думки. Тодї

Герцена й Огарьова, ледве чи не треба в Московщині на ново починати розмову про те, що таке справді соціялїзм такий, який є він у Европі. Мало того, не буде нічого дивного, що коли появилась між московськими соціялїстами думка про те, щоб „зняти з соціялїзму німецьку одежу“ і приняти між соціялїстів і Пуґачова тільки за тим, що він умів підняти „народ“, — то не буде дивно, коли між ними появлять ся знов купи, які помирять ся й з Романовим, аби він знов зробив що небудь для „народу“. Та таки й у всьому не буде нічого дивного, коли й з нового московського соціялїзму вилупить ся нове московське славянофільство, як вилупилось старе

було положено, що й безграмотний селянин і навіть доісторичний чоловік може просто пристати до „Інтернаціоналу“. і з того виводилось, що „орґанїзаторам“ треба одложити науку на час після революції. Тепер, коли „догородський“, не кажемо вже „доісторичний чоловік“ у Росії не зробив сподіваної „соціяльної революції“ тільки буцїм то через те, що „орґанїзатори“ не вміли „одягти німецький соціялізм у рідну сермягу“, — „революціонери-народники“ в „Землѣ и Волѣ“ мусїли сказати: „Оставьте катехизисы и учебники“. — мабуть уже й самого соціялїзму. — „Погрузитесь въ великое море народное... уловите ту струю, которая прямо брызжетъ изъ сердца народнаго...“.

Тут нема нічого дивного, або якої небудь особистої хиби самих видавцїв „Земли и Воли“, як колись не було її й у Бакуніна й у видавців „Вперед а“. Бакунін був чоловік, який на свойому віку вчивсь не менше всякого иньшого з тих, хто боронив науку; видавці „Впереда“ і в 1873 р. написали статю „Знаніе и революція“. А все таки й той, і иньші написали те, що ми бачили вище про науку, доісторичного чоловіка й соціяльну революцію. Певно, і видавці „Земли и Воли“ не тільки не дурнїйші иньших, а вчились не менше хоч напр. середнього вивченого чоловіка в Росії, коли не більше. Певно, вони не менше нікого иньшого поважають науку в „післяреволюційний час“ А тільки вони написали те, що ми зараз виписали. І примусила їх написати те, як і про „рідну сермягу“, льоґіка, раз, коли вони стали на ті думки, які ми показали вище, друге, коли соціялїстичний рух у Росії поставлено було на ті підвалини, які ми назвемо й далї в текстї.

(Кірєєвських і бр.) з руху ліберального і фільософічного 20—30 рр., а молодше (од Ів. Аксакова до Кельсієва, Мартьянова, а далі й до Вол. Ламанського, „Голоса“, „Нового Времени“ і т. и.) з демократичного руху 50—60 рр.

В такі то глухі кінці завели коли не всіх, то добру долю, й ледве чи не самих гарячих соціялїстів російських: 1) недостача в громадах Росії практичного й теоретичного ґрунту для соціялїзму, такого ґрунту, який є в городській, ремісничо-фабричній, письменній, вільно-державній Европі, яка бачила. починаючи з якого небудь X—XI ст. безперервний проґрес через громадську працю; 2) мала увага до всіх боків того проґресу й до ґрунту його; 3) недостача систематичної, а не емпіристичної, прилагоди европейських думок до життя власної країни й 4) надія зразу зробити в Росії соціяльну революцію.

Тільки ж, щоб там не казало або робило, хоч би й усе теперішнє коліно московських соціялїстів, а все таки соціялїзм у Московщині піде своєю природною дорогою, подібною до европейської, — бо все таки, як не на єсть. а Московщина вже стала на европейську дорогу. „Городяне“ в ній уже появились, а з ними й письменство, й ремесло, — а між письменними робочими вже появились і соціялїсти. Само начальство й грошовите панство, фабриканти, вирощують ґрунт, на який падає соціялїстична проповідь, – і по всьому, що ми знаємо, за останні роки падає вона найбільше на городських майстрів, як і слід було ждати, — і, певно, од них піде й незамітними дорогами в села. А в тих селах. коли складеть ся правдивий соціялїзм, то на такому ж ґрунті, як і в городах у Европі: на ґрунті письменства, наукового господарства, вільнодумства й безвірства, тоб то зовсім не на тому, на якому стояли Ст. Разіни, Пуґачови й т. п. І такий соціялїзм, счеплений із широким всебічним громадським проґресом, хоч би він виступив на перших порах і не дуже сильним, а мусить піти

й у Московщині, як і в Европі, де далі все вбільшуючись, тоді як старі селянські рухи йшли, де далі все вменшуючись од часів „Смутнаго времени“, в початку XVII ст., до наших.

Далеко не так запевнена справа соціялїзму на нашій Україні. Далеко більше небезпечности в тій Україні, що тут розум соціялїстичного руху зузить ся ще більше, що тут закорінить ся на довше думка про те, що соціялїзм у нас позаду, або коло нас, серед нашого селянства, а не попереду, в европейських городах. Окрім усього иньшого завести Українців у такий глухий кінець може й те саме, що справді наші козацькі рухи XVII ст. мали в собі більше проґресивного, ніж московські, — бо наші козаки все таки були ближше до тодїшньої Европи, — й те, що в нас справа соціялїзму мусить іти поруч із справою виратуваня своєї породи, з новим народженєм національним, — і що в нас більше ще, ніж у Московщині може взяти силу по вільнодумним, противудержавним гуртам думка про „свою одежу“, „свою хату“ і т. и. Думка зробити з Шевченка, а далї, значить, і з його героїв, козаків і гайдамак, соціялїстів, — є вже одна з ознаків такої небезпечности. А є й иньші ознаки!

Зовсім нема нічого дивного, що в Шевченка напр. не було ясної й міцної думки про широкий громадський проґрес; — не було її в нього не тільки через те, що він не мав европейської науки, а й через те, що він був патріот, українофіл. Українська історія ще більше обірвана, ніж московська, бо в ній нема навіть і поступу національного збору, й краєвої непідлеглости. Ми вже показали в I г. „Громади“, як по всім бокам історії України з кінця XVII аж по кінець XVIII ст. видно перерив і навіть руїну. З кінця XVIII ст. деякий проґрес і на Україні йшов не тільки під огидливою покрівлею державного вчинку й громадської неволї, а й у „чужій одежі“, московській, і де в чому, напр. в школї, до останку руйнував те своє, що ще зісталось од старовини, і що

коли б не було зруйновано, то певно, поступало б вперед далеко скорше й ліпше, ніж чуже та ще й казьонне. Не диво, що українському патріотови, коли він безперервно не оглядавсь па Европу й у будучі часи, — нічого не зіставалось, як виерти свої очі назад у XVII ст., та в селянство, яке майже одно тільки й зісталось українським. Не можна перечити, що в українському XVII столітю було чимало такого, що й тепер би згодилось у Росії для громадського поступу, й того, що в нашому селянстві в XVIII—XIX ст. потрохи протягалась нитка самостійної історії українських людий. Одно й друге ми старались доказати в I т. „Громади“. Тільки ж такий перерив і така руїна, які пережила наша Україна з XVII ст. дурно не обходять ся навіть і без такої централізації, в яку дісталась Україна з XVIII ст.; — тай само селянство без городян далеко ще не заходило піде. Щоб не далеко заходити, спинимось хоч на соціяльно-політичних справах, то й побачимо, як із кінця XVII ст. почала не тільки вменшуватись у Українців сила вільного вчинку, а й затемнятись думка про коріні й наслідки громадських порядків, думка, яка було в XVII ст. явно почала рости і вияснятись. Так од часів перших повстань проти Польщі за Косинського й Наливайка до Гадяцької комісії 1658 р. росла й ясніїйшала думка про національну волю й свою вправу; од тих же часів до Хмельниччини - думка про волю селянську й рівність усіх Українців, про право всїх на землю. Між Українцями почали появлятись люди, які щиро стояли то за ту, то за другу думку, як напр. Перебийніс, Данило Нечай, Іван Богун за спільну волю й рівність; тіж і багато иньших за волю України од Польші, Богун же, Немирич, впорядчик „Гадяцької комісії“ 1658 р. і ин. за свою волю й непідлеглість і од Польщі, й од Москви. Спільна прихильність до тих думок заполоняла душі й таких людий, які більш думали про себе, ніж про громаду, як напр. Богдан Хмельницький, і висувала

на перед громадського руху людий таких, як він, які все ж таки не були самими „разудалимі добрмі молодцамі“, „ворамі — разбойнічкамі“. Взаємини між усіма верствами громади української од пансько-козацько-міщанського попівства до селянства робили те, що між толїшнїми козаками були люди, які могли виложити ті всї вільні думки, демократичні й майже чисто републїканські, й письменно, й навіть із примірами з історії своєї і чужої, напр. голяндської. В другій половині XVII ст. вже тільки в Сїчі держать ся скілько небудь ясно ті думки і навіть ростуть аж по часи повстаня Івана Петрика (1692). Тільки ж де далї думки ті стають усе більш непостійними, а виголошувати їх беруть ся люди все більше подібні до „воров-разбойнічков“, такі, як Івашко Брюховецький, демаґоґ „чорної ради“, поки не став гетьманом, а потім „бояринъ и холопъ его царскаго величества“, а потім його „измѣнники“, — або й сам Іван Петрик, усе ж таки пройдисьвіт, запроданець Татарам, як Дорошенко Туркам.

Видно, що по українських головах у кінці XVII ст. носились добрі думки, та рідко доходили до серпя, а ще рідше складались у ясні пляни, в міцні заміри, — а тільки й служили інструментом, на якому грають пройдисьвіти, або люди, які тільки й здоліють, що зворушитись ними на час. В XVIII ст. тільки в унїверсалах Мазепи після „измѣны“, а ще більше товариша його Пилипа Орлика (1711—39) видно хоч ясну републїканську думку, тай то мабуть чи не просто переложену з польського й виставлену найбільше напроти Петра I з його царством. Та ті унїверсали од тих людий, які полизали в свій час „руку его царскаго пресвѣтлаго величества“ та попанували над „простими людьми“, так і зістались „голосом воніющого в пустинї“. Останнїй великий рух український — гайдамацьке повстане Желїзняка й Ґонти 1768 р. вже мало чим одійшло по темнотї думок од бунту Ст. Разіна й Пуґачівщини.

Гайдамаччина й рух 1768 р. дуже вважливі факти, як протест проти польських державних, панських і церковних порядків. Тільки ж уся справа 1768 р. показує, в якім лісі й безладі були державні й громадські думки тодішніх верховодів українського повстаня. Вони (архимандрит Мельхиседек, запорожець Желізняк і сотник українських вояків на польській службі Ґонта) підняли людий „золотою грамотою“, яку мов би то дала цариця Катерина й сподівались, що та цариця, яка за три роки перед тим знесла Гетьманщину на лївім боцї Днїпра і вже придушувала й Січ, та цариця, яка роздавала крепаків своїм слугам, — потерпить нову Хмельниччину на правім боцї Днїпра! До такої „темноти“ треба придати, що повстанцї 1768 року все таки показували таку ж вузьку церковну ненависть до католиків і Жидів, яку польські конфедерати мали до благочестивих (звісні слова: Лях, Жид та собака — віра одинака), та ще й те, що після різнї в Уманї Ґонта (по Шевченку „мученик правий“) і Желїзняк (по Шевченку „душа щира“) поробили себе не тільки перший гетьманом, а другий полковником, — а ще й князями Смілянським і Уманським, подїлили здобич по чинам (при чому Желїзняк продав у Київ три скринї з сріблом). До того се все нове козацтво одріжняло себе од тих хлопів, які думали тепер, побивши панів, стати самі всї рівними з тими вільними козаками: коли треба було ховати ті трупи, яких побили в Уманї, то гайдамаки не схотїли того робити, а примусили мужиків, зігнавши їх із навкола. Після сього всього уманський рух не тільки не можна взяти за проґресивний рух для все таки европейської країни в XVIII ст., а навіть за рух по щиро запорозьким громадсько-товариським думкам XVII ст. Коли до темноти й безладя, які показались у руху 1768 р. ще прибавилась неволя й салдатчина царсько-російська — то не диво, що багатші наші селяни стали думати тільки про бариш на копійку, хоч би з свого брата селянина, а біднїйші

й у найгарячійші часи (з 1855 р.) втішались темною мрією про те, що мовляв, цар кличе всіх у козаки, або буде землю ділить між мужиками, — або про якийсь „слушний час“, який хто його зна звідки й як настане.

Ось на таких то обірваних та затемнених думках наших селян, на споминах таких темних рухів, як уманська різня 1768 р., зріс Шевченко й переніс їх у свої поеми, покладаючи надію, що нові „Ґонти“ піднімуть знову „правду й волю“ на Україні. До такого то темного й хисткого ґрунту прийдеть ся спуститись українським соціялїстам, коли вони, признавши Шевченка соціялїстом, захотять „одягти европейський соціялїзм в одежу“ думок і мрій українського селянства. І в Московщині тепер той, хто б захотів, не вважаючи на те, на чому виріс европейський соціялїзм, опертись тільки на саме теперішне селянство, — той мусїв би покинути все те, що вигадала Европа на вжиток людям із XV—XVI ст.: все ремесло, фабрики, науку, й нарешті, мабуть, чи не зістатись із царством, а напевно й із попівством. На Україні то б було ще гірше, бо на Україні нема тепер і того городового житя, яке все таки вже завелось у Московщині за останні двіста років і яке все таки пускає корінї й у села. Звісно, се все даремна розмова, — і тепер усе рівно ні Пуґачівщини, ні Уманьщини не може бути, а ще менше може бути, щоб вона розійшлась по всій Росії й узяла гору над усїм. Одно, що може бути, — се те, що ті соціялїсти наші, які б важили тільки на Пуґачівщину та гайдамаччину даремне б потратили свої сили, навіть і тоді, коли б їм пощастило зробити кілька невеличких бунтів: бо повстаня тодї тільки пускають по собі слід, коли вони роблять ся зза незаплутаних, ясно-поступових думок. Тодї й маленьке повстане, яке буде на свій час роздавлене, все таки стане одним із показчиків наступаючої великої зміни, чи революції.

Тільки ж хоч би й усї московські соціялїсти, залишивши приміри европейського широкого соціялїстичного руху, вдарились на саму проповідь і почин Пуґачівщини серед селян (чого на самому ділї не може стати) — все таки з того не може вийти такої шкоди для соціялїзму в Московщинї, як у нас, коли б ми, то слїдом за ними, то не до ладу зрозумівши думку про те, що соціялїстичну справу, як усяку всесьвітню справу й думку, треба приладодити до всякої країни й породи людської, та вбачивши, що в нас найбільше непорушена українська порода в селянстві, — самі обернули всї наші сили тільки на те, щоб підбивати наших селян до нової гайдамаччини.

Ми вже сказали в I т. „Громади“, що московські соціялїсти можуть спеціялїзувати свої сили, зужувати свої проґрами далеко більше, ніж наші, бо в Московщинї для поступу громадського працюють далеко не одні тільки соціялїсти. Тепер ми ще скажемо, що московські соціялїсти можуть робити проби скидати німецьку одежу зі свого соціялїзму й одягати його хоч у „радельну сорочку“ роскольників, або й у „кафтан“ самозванного селянського царства, — бо все одно европейство й европейський соціялїзм прийде до них і в села з городів, яким од Европи вже не одірватись.

У нас не так. У нас ніхто не думає про нашого мужика, окрім малої купи отвертих українолюбців і народолюбців, тай із тих тепер виступають скільки небудь постійно тільки отверті соціялїсти. На руках сих українолюбців і соціялїстів лежить на Українї вся купа культурної працї, без якої тепер не може вистояти нї одна людська порода, без якої не може обійтись нї одна европейська громада. Українські громадівцї мусять стати до того, щоб поправити все те лихо, яке зробила нашим людям доля, ввірвавши наш історичний поступ на всїх боках житя: державного, громадського, господарського, розумового. Українські громадівцї мусять узяти на себе страшенну

працю — поправити страту нашою Україною своїх городських верств громади з їхньою наукою, ремеслом, більшою рухливістю, вільним духом, сьміливим виступом словом і ділом проти всякої неволї й неправди громадської і т. и. Ми не станемо тепер говорити про се докладнійше, бо ми вже сказали свої думки в I т. „Громади“, де ми зачепили всї громадські справи, до яких, по нашому, мусять стати Українцї громадівцї, — од азбуки до оружного громадського повстаня. Тепер ми спинимось на тому, що тільки дуже коротко зачеплено було нами в писаному ранїйше.

Скрізь у Росії соціялїсти мусять звернути велику увагу на селян, іще більше, нїж звертали доси, — бо доси в Росії більш говорилось про „деревню“, про „аграрный соціализмъ“ і т. и., нїж справдї робилось що для них. Усе таки Росія переважно сїльська країна, — а також усе таки в цїлій купі сїльських людий у Росії залишилось більш і товариських звичок, і руху до волї, нїж у цїлій же купі зовсім уже забитих і розцїлених один од одного міщан, і простих, а часом і самих підпанків. Гріх було б не покористуватись такими здобутками хоч старосьвітської, додержавної й допанської волї й товариства в селян руських, а між ними таких напр., як громадське обладуванє полем, вигонами й т. и. Одже ж покористуватись для громадського поступу тими всїми забутками старосьвітської волї й товариства між селянами, а також і споминами про старі вільні рухи й протести, можна тільки тодї, коли поступові гурти не будуть підлагожуватись та спускатись до них, а коли вони тільки вчеплять ся за ті забутки й спомини, щоб потягти селян наперед, підняти їх до себе, счепивши їх до тих нових зростків, які все таки вспіли появитись серед наших поевропейщених городів, і в яких усе таки лежить тепер найбільша поступова сила в Росії, як і в Европі.

Ще більше се все прикладає ся до України й до праці українських громадівців.

Виступаючи серед наших селян, — сих безперечних Українців, — примїром европейських городян, — українські громадівці мусять приложити свою працю й до того, щоб уменшити одміну, яка тепер є на Україні між городянами й селянами й яка буде де далї вбільшуватись, коли ніяка сила не виступить проти того з систематичною працею.

Як тепер розходять ся городяни й селяни на Україні, се можна б було ясно показати, як би в нас був рахунок городського й фабричного люду по породах, мовах та осьвіті по всій Україні. Але того нема. Скільки небудь злібний до сього рахунок маємо ми з однодневного перепису Київа в 1874 р.[1]). Там ми бачимо між иньшим ось що: всього люду в Київі 127.251. З них родилось у Київі 36.005, в Україні обох боків Дніпра (Югозападный край, Малороссія, Новороссія) 57.865, — в купі *родом із України: 93,870 = 73,85%*, — з Московщини 16.872, з Білої Руси 10.515, з Польщі 2.371 і т. д. А по мовах записало себе: *української мови* (малорусское нарѣчіе *38.553*, казьонної руської (общерусское нарѣчіе) 48 437, мужицької московської (великорусское нарѣчіе) 9.736 (в купі сих двох 58.173) білоруської 1.479, польської 7.863. З сього ми бачимо, що *української мови записало себе в Київі не 73.85%, а тільки 39.26%*, тай то мабуть іще якась часть їх записалась так через те, що перепись чики питали не про ту мову, якою тепер говорить хто (langue parlée), а про *рідну мову* (родной языкъ), а багато з тих, в кого рідна мова була українська, потім змінили її на иньші. Порівняймо з сим, як держать ся своєї мови Поляки: ми бачили, що прийшло в Київ із Польщі

[1]) Кіевъ и его предмѣстія по переписи 2 Марта 1874 г., произведенной и разработанной Югозападнымъ отдѣломъ Императорскаго Русскаго Географическаго Общества. 1875.

тільки 2.371, а говорять польською мовою 7.863 (з них православних 185, католиків 6.963; католиків руської мови тільки 1472). По числах київського перепису важко судити про письменність щирих Українців у Київі, але можна думати, що між ними власне найбільше неписьменних і що в них і українська мова задержалась власне через їх неписьменність. Можна думати, що мужицької мовсковської мови записали себе найбільш неписьменні й що, значить ся, з 16 тисяч людий із Московщини неписьменних у Київі не більш 9 тисяч. Усього ж неписьменних у Київі 66.219, і між ними православних 53.953, а киян родом 35 603. Найбільше ж киян над некиянами в тих частях: (Куріневському карталї, в Лукяновському, Плоській, передмістях), — у тих, де найбільше записалось людий і української мови, і де найменше й письменних. Коли ж між киянами письменних тільки $26^1/_2$%, а між некиянами 35%, то можна думати, що прийшлий у Київ люд, хоч би з Українців, стає письменним і в купі тратить українську мову. Окрім того велика купа письменних мусить бути й не з України. Коли так, то й вийде, що в Київі українська мова й неписьменство йдуть поруч!

По перепису київському 1874 р. не можна зробити докладного рахунку ремесдового навіть і в загалї. А до того ще переписчики й зводчики числення людий (д. Чубінський і ин.) не зробили таблиції ремесників по всім мовам руським, — і через те не можна зовсім бачити, чим працюють і живуть кияни української мови. Тільки ж зваживши на те, що найменше української мови показано в тих частях, де найбільше ремесників і в загалї дійсних городян (в Дворцовій, Старокиївській части, — найбільше на Крещатику, — в Подольській), то вийде, що українська мова й ремесло зовсім не сходять ся до купи, як і українська мова й письменність.

По сьому рахунку Київа можна судити, який то слабий тепер ґрунт українського соціялїзму. Ми скажемо навіть ширше: по сьому рахунку видно, який слабий ґрунт соціялїзму на Українї в загалї, навіть коли б усї письменні люди й ремесники в тамошнїх городах прихилились до соціялїзму, — звісно московської, або польської мови — або в иньших городах — жидівської, коли б такий заложив ся[1]. Між городами й селами скрізь іде незгода, і навіть у такій землї, як Франція, після того як Париж 1789—93 рр. справдї дав волю й купу землї селянам, усе таки села не йдуть за паризьким і в загалї городським соціялїзмом, а помагають душити не тільки соціялїзм, а й републїку, — і між ними не тільки селяни з якій небудь Бретанї, для якої мова французько-городська зовсїм уже чужа, а й у всїй північній Францї щиро-французької мови (langue d'oui). Що ж буде, коли городи на Українї зовсїм видїлять ся з українських сел і з своєю осьвітою, і з неукраїнською мовою? Про се б варто подумати й соціялїстам московської, польської й жидівської мови, — які б мусїли в проповіди серед людий їхньої мови налягати на те, щоб ті люди як мога близше держались до українського селянина, й мусїли б помагати українцям у проповіди соціялїзму й на українській мові серед селян, і тих, що зістають ся в селї, й тих, що переходять у город.

---

[1]) В закладї соціялїстичної проповіди серед Жидів у Росії і в Австрійській Руси, є велика потреба й найголовнїйше дїло т. зв. „жидівської справи" по тих сторонах. У книжечцї „Про те, як наша земля стала не наша", ми зробили рахунок Жидів і працї їхньої на нашій Українї, з якого виходило, що Жидів усїх у нас 1,300.000; з них четвертина робітників, а решта шахраїв (купцїв, факторів, шинкарів і т. и). Треба ж, щоб хто небудь поніс до них думки соціялїстичні, а найбільше до 400.000 робітників, яких треба ж одірвати од шахраїв і звести з иньшими робітниками. А сього нїхто не зробить так, як соціялїсти з Жидів і на тій мові, якою тепер говорять наші Жиди.

Тільки ж ми занадто привикли, що Українцям ніхто не помагає, — то й на сей час будемо довольні, коли в сьому нашому бажаню, щоб соціялісти неукраїнських мов серед України вменшували „націоналізм“ і вбільшували „інтернаціоналізм“ кожний серед людий своєї мови, не побачили „вузкого націоналізму“ в нас самих. Усе таки найважші тягарі соціялізму на Україні мусять узяти на себе самі українські соціялісти. Ніхто, як вони, мусять узятись за те, щоб не дати в кінець розділитись городам і селам на Україні на дві, чи три, чи чотири породи. Для того вони мусять тільки звернути більше уваги на тих людий, які переходять із українських сел у городи. А таких чимало.

По перепису київському видно, що в Київі окрім природніх 36 т. киян живе 57 т. людий із України і між ними з київської ґубернії 32 т., з черниг. 8 т., з полт. 4.372, — тоб то найбільше з тих ґуберній, де українська порода найчистійша. От у тих то людий треба задержати українську мову й думку, через що задержить ся й спільність їх із українським селянством.

Найбільш усього тут може стати в пригоді письменство й школа. Треба, щоб Українець, коли він схоче розширити свої думки, міг зробити се за помічю української книги, — інакше він або вістанеть ся таким, як і був, або візьметь ся до чужого, хоч із стратою часу і з перерывом ниток, які вяжуть його зі своїми. Вже для сієї страти часу й сього перериву хтось та мусить постаратись, щоб український селянин, виходячи з теперішньої сільської темноти, а надто переходячи в город, міг здобути собі всяку науку на українській мові. В тих породах людських, які мають хоч державну непідлеглість, у такому випадку все таки помагає й казьонна школа. На Україні (виключаючи хиба трохи Галичину), про поміч казьонної школи нічого й думати. На Україні, що в Росії, тільки після того, як настане в Росії

хоч уставне царство, можна сподіватись хоч волї закладати неказьонні українські школи, тай то не без противенства московсько-всеросcійських централїстів, яких чимало знайдеть ся і між правими, й між лївими Росіянами, між отвертими московськими націоналїстами і між псевдо-космополїтами. В усякім разї устав державний (конституція) дасть хоч основу волї для української школи в Росії, і тодї тільки й зможе виступити широко-впорядкована праця українська для того, щоб понести українське письменство в села та вберегти для українства письменних людий і городян-ремесників та техніків усякої, корисної теперішній европейській громадї, працї. От через що, кажемо ще раз, і для Українців-соціялїстів справа зміни державних порядків у Росії, і в них справа волї всякої породи й громадського вчинку, зовсїм не остатнє дїло на теперішню хвилю[1]). Справа ж українства серед городян, звісно, така справа, яка потрібує впорядкованої працї не одного часу. До неї треба готуватись і ставати й тепер, і далї, — й до конституції в Росії, й після неї. В деяких частинах нашої України, що в Австрії, напр. у Галичинї, на неї можна налягти й зараз же.

Найпершим ступнем у сїй працї мусить бути

---

[1]) На всякий випадок ми мусимо сказати, що найдужші виступи проти самодержавства більш усього можливі й корисні там, де сидить корінь його, — в столицях, — і вже через те Українцям більш способна праця соціяльна й культурна, ніж полїтична, і всього більше серед мужицтва сїльського й городського. Се особливо мусить так бути, поки в Росії всякі протидержавні виступи будуть робити самі тільки молодші люди, теоретики, студенти, — а не старші, практики, земці й т. н. Звісно, коли б напр. земства й „провінціяльні“ виступили проти самодержавства, то тодї б иньший був і наслїдок, ніж той, який виходить із теперішнїх виступів молодїжи. Тай тодї для Українців, як ми вже казали не раз, менше буде ваги в тому, який напр. у Росії парлямент, ніж у тому, щоб було найменше самодержавства, царського й чиновницького, та державної централїзації.

впорядковане громадівсько-українських товариств між людьми всякої потрібної громаді праці по городах на нашій Україні (corps des métiers) — а далі впорядкуване праці над тим, щоб виробити потрібне їм письменство на українській мові. І з тим, і з иньшим треба поспішатись, як і в загалі з поправкою всіх хиб старшого, досоціялістичного, українолюбства, які ми показали вище й у II т. „Громади“: таких, як розрив із европейством, замкнутість думки й праці в Росії, провінціяльність, невпорядкованість і т. и.

Не забуваймо, що для нас, як для людий, які майже цілком поставлені під чужі руки, страшна не тільки чужа неволя, а й самий поступ чужих людий, коли з ним поруч не йде й наш поступ наперед. Треба нам тільки трошечки впинитись на однім місці, — і зараз же ми зістаємось позаду, а поступ наших сусідів і чужих людий на нашій землі розстроїть нас на кілька часу не дуже меньше, як і неволя. Ми могли б се доповнити десятками примірів із нашої історії з XVI ст. та приведемо тільки кілька їх із новійших часів і з того кругу, в якому доси всього більше приложили праці українолюбці, — з письменства.

Нове письменство українське, після перериву його в XVIII ст., піднялось між иньшим на ґрунті всеросійського руху проти „високопарної“ поезії, з бажаня перенести очи од столиць до сел. — який рух і яке бажане зайшло з кінцем XVIII ст. і в Росію. Думки ті знайшли в нас найліпший ґрунт, і в нашому, тоді ще не великому, поділі людий на стани (кляси), в нашому новому панству, ще тільки недавно перевернутому з козацтва, яке вязало ще наше панство з мужицтвом, і в нашій мужицькій словесности, яка, будучи мужицькою, все таки добре погладилась і тими вивченими клясами, які в XVII—XVIII ст. ще не одірвались од мужицтва. Коротко кажучи, той новий передовий европейський дух, прийшовши до нас

через столицю, знайшов у нас, власне в нашій тодішній провінціяльности і в наших памятках із старовини, добрий для себе ґрунт. Тільки ж у тім то сила, що й памятки нашої старовини XVII ст. тим то й були добрим ґрунтом для нових европейських думок XIX ст., що в свій час наша старовина письменська (напр. театр, вірша, приказка й казка, сама дума й пісня) або й громадська (братства, всеспільне рицарство козацьке, яке почало ставати републіканським і по думкам) були близькі до колишньої новини европейської. А заїла наші добрі вчинки власне провінціяльність XIX ст., яка де далї все більше одсувала нас од европейської новини. Новий всеевропейський письменський рух на нашому ґрунтї дав такі для свого часу добрі вчинки, як Котляревський, Василь Гоголь, Гулак і ин., — що показали такі початки „простого" письменства, яких не було тоді в Московщинї, через столицї якої прийшов до нас і той рух. Тільки ж ті початки не були підперті ясною науковою думкою й громадським упорядкуванем, — і через те, хоч на початках нового українського письменства зріс Микола Гоголь, та зробив він конечну зміну письменства не в нас, — а в Московщинї! Ми ж зістались по заду. А зіставшись по заду, мусїли далї встоювати не тільки проти каньонних порядків, а й проти громадського поступу в Московщинї, який теж повернув нас у провінціялів.

Те ж саме сталось і з нашим всеславянством (про яке ми говорили в II т. „Громади"), з нашими початками науки про мову й житє мужицьке, з усїма добрими вчинками харківських і київських українолюбцїв 30 і 40-х років.

Те ж саме сталось і в 60 роки, в часи „Основи" й опісля. Ми хвалились тоді, що в нас усе письменство „простонароднє", — яке однаково зачіпає всїх наших людий „од найпростїйшого селянина до просьвіченого европейською наукою пана" (Передне слово д. Кулїша до „Хати", його ж „О простонародности украинской

словесности". „Основа", 1862, № 1). Ми хвалились, що в нас найвченійші люди найбільш усього звертають уваги на мужицтво, беруть ся за його осьвіту й що тим вони заложать міцну основу нашому письменству. Москвини, що видавали „Современникъ", питались і собі: чи може бути самостійне українське письменство? А одповідали, що чому ж ні? І сподіваючись, що Українці найбільше наляжуть на книги, які будуть популяризувати науку, нагадували, що на сьому полї так мало зроблено й у московському письменству, що Українцям не важко буде не тільки не зістатись по заду, а й випередити „старших братів".

Ми знаємо тепер, що Українці зістались по заду, — стільки ж через себе, скільки через ворогів, противенства яких треба було ждати наперед, і наперед треба було пригадати, як обійти його. А колись то „Основа" ось як похвалялась словами „живо-прочувствованной и задуманной статьи молодаго ученаго", автора статьи „Русскій патріотизмъ": „Малорусская литература (и теперь) доказываетъ, что она создается не на пескѣ, а на твердой почвѣ. и въ своемъ настоящемъ имѣетъ прочные залоги будущаго развитія, что она достаточно опредѣлилась для того, чтобы не затеряться въ журнальномъ хламѣ, подъ вліяніемъ цивилизаторскихъ внушеній Русскихъ патріотовъ. Сомнѣваться въ этомъ могутъ только они — патріоты скептики. Но всякому свое: имъ — теорія, намъ — жизнь; имъ — проповѣдь, намъ — дѣло; имъ — ораторское искусство до самоослѣпленія, намъ — зрѣніе и слухъ...".

Тепер навряд хто стане перечити, що не тільки „дѣла и жизни", а навіть „зрѣнія и слуха" не дуже то „мы" показали в боротьбі проти „русскихъ патріотовъ" і в службі українському народови, — й що не пройшло року після того, як „Основа" напечатала сю похвалу молодого українолюбця, — як настав у Росії знов перерив майже всякої української працї на кілька років.

Тільки з 1868—69 рр. знов стали показувати ся праці російських Українців, — перше етноґрафічні, а потім і иньші, не такі сирі, — а трошки згодом можна було побачити новий вид українства, частина якого ясно показала волю пристати до самих передніх европейських гуртів. У сьому, а також і в тому, що тепер уже дужше вступає на поміч російській Україні галицька, де українство може вільнійше впорядкуватись, є вже трохи поруки, що на сей раз українство витримає більше. Тільки ж напевно сього сказати не можна. Нове, громадівське українство підіймає не один меч проти теперішніх порядків і проти нього мусить піднятись теж не один меч. Наступає й мусить іще наступити, кажучи словами Шевченка, „время люте!“ Під натиском соціялізму в Европі наступає час заміни царств републїками, — в Росії кінець самодержавного царства, в Росії ж і Австрії до того прикладаєть ся суперечка породнього федералізму з централізмом. Далі скрізь усе чистійше буде ставитись і громадівсько-господарська справа. Старі порядки не подадуть ся ж без спору, — й не буде дивно, коли Европа незабаром знову переживе 20-ті роки: Метерніха, Касльрі і т. и., а Росія — Аракчеєва. Новому українству, — з його громадівством і федералізмом, — прийдеть ся витерпіти всї удари старих сил, а до того встояти в конкуренції з поступом лїпше впорядкованих поступових сил у сусїдів. Українцям треба товариства та товариства, праці та праці скрізь од Кубані до Тиси!...

Звісно ті думки, до яких тепер пристає нове українство, витримають, бо то думки всесьвітні. Тільки ж для того, щоб вони як слїд прийнялись на нашій Україні, треба, щоб хтось прилагодив їх до українського люду й країни, а се ніхто не зробить так, як сьвідомі себе Українці, тай не кілька чоловік, а цілі впорядковані гурти. А таких гуртів може й на сей раз не знайдеть ся на нашій Україні, як не раз не знаходилось ранійше, як не знайшлось

у 1845—46 і в 1859—63 рр.! А час тепер гарячий і потреба на такі гурти й їх працю велика й по селах, і по городах на нашій Україні, — а де в чому навіть знов час тепер не менш вигодний, напр. для українського громадівства перед московським, як було з справою „народніх книг“ тоді, коли покладав на нас надію „Современникъ“.

Так, коли обернемось напр. до стану, до якого дійшла громадівська справа в Росії, то побачимо, що він робить ся дуже способний для української праці. Окрім того, що тепер уже дуже підорвалось всеросійство в соціялістичній праці й вияснилась потреба краєвого впорядкуваня її, — наслідки руху нашої молодіжи „в народ“, вийшли не зовсім такі, яких ждали напр. у ті часи, коли Бакунін писав свої поклики до тієї молодіжи. Рух „в народ“ звернув на себе увагу й у так званій „інтеліґенції“, на яку дехто з російських громадівців радили махнути руками, як по меншій мірі на трутів. І в одних він звернув на себе увагу, більш навіть як рух протидержавний, ніж господарський, — (з того виходила напр. всеспільна прихильність до вчинку д. Зазулічевої), — а в иньших власне своїм широким звязком із усім проґресом політичним, соціяльним і науковим. Далї, тоді як дехто з соціялістів із „інтеліґенції“ одкидав науку теоретичну й технїчну і т. иньші вигадки „буржуазного сьвіту“, або одкладав їх на „після революційний час“, люди з самого „народу“ показали, що вони напроти того раді здобути в свої руки ту силу й між ними показались такі особи, які навіть книжною наукою, — не кажучи вже про ремесло, — обігнали багато з тих „проповідників“ соціялїзму й „орґанїзаторів“ із „інтеліґенції“, так що вже час мабуть покинути се старе слово; де далї все більше вияснясть ся власне серед самих мужиків недостача голої проповіди мужицького повстання.

Треба сказати, що які б не були хиби прихильників українства, — а в них ніколи не доходило до

того, щоб уже зовсім так вузко й голо зрозуміти „народню“ або „соціяльну“ справу, як вона розумілась чималим числом російських соціялїстів недавнїх іще часів. Навіть, коли вона не розумілась Українцями доволї ясно й не ставилась широко на дїлї, — то чулась усе таки не зовсім уже вузко. Так і Українцї часом не знали, чого вчитись: у загалї напр. науки природничі, технїчні, ремеслова праця не дуже то прихиляла до себе українолюбцїв, — далї майже все здибуєш, що хто з Українцїв знає свою мову, той не знає чужих і навпаки; — та нїколи ми не чули в українських кругах ради одкинути зовсїм науку, або й одложити її „на другий день революції“. В останнї роки одною з найбільших незгод між українськими громадівцями й великим числом російських було також і те, що Українцї хотїли поставити в себе соціялїстичну справу на ширших підвалинах: поруч, і з волею державною, і зі зростом усїх пород людських, та науки, ремесла, штуки.

Тепер увесь хід житя приводить більші купи людий до тих думок, яких держалась невеличка купка українських громадівцїв. Хто дасть добру страву сим думкам на Українї, той поведе за собою передові її гурти і з панства, й з мужицтва. Замітимо тут, що напр. письменство російське, дозволене й недозволене, середне й закордонне, не може на сей час дати тієї страви: дозволене через те, що царська цензура його заїла, недозволене — через те, що „революційні“ кружки російські мало дбали про такі речі, як письменство й що навіть були ще недавно між ними такі, де як каже один із товаришів їхнїх, дивились на письменство майже так, як колись рицарі середнїх віків. Російське письменство теперішнього часу страшенно зісталось по заду од цїлої купи нових думок по справах полїтичних, соціяльних, культурних — так що важко вибрати лїпший час, щоб поборотись із ним у живих гуртах на Українї.

Навіть два-три десятки поважно, та правдиво й вільно написаних книг про Україну, яка вона була, є й мусить бути, про Росію й иньші славянські країни, — про громадські рухи в Европі з XVI ст.: ремісницький, державний, розумовий, артистичний, а почастно про рух соціялїстичний, а також книг, які б давали хоч не широкий, та докладний образ новійшого европейського наукового погляду на природу, й книг ремісничих, — сї кілька десятків книг, коли б появились незабаром, зробили б велике дїло. Вони спинили б утїкачку наших молодих людий од України й українства, давши їм змогу пізнати свою країну й породу й причепитись до всесьвітнїх думок і інтересів за помічю українського письменства, й показавши їм, як можна служити всесьвітним інтересам на українській ниві.

Дїло тепер за тим, чи знайдеть ся на Україні, а найбільше серед українських громадівців доволї людий, які б зараз же стали до подібних письменних праць, а коли нї, — то чи зробить ся хоч частина сих праць, яка послужить приміром для молодїжи, що тепер вчить ся по висших школах. Тїй молодїжи старші мусять вкоріняти думку, що тепер тільки люди зі специяльною наукою (все рівно, чи ремесловою, чи теоретичною) можуть зробити що небудь міцне для громади, а що почастно для українства пройшов час, коли можна було вдовольнятись добрими словами та працею на гулянках[1]).

---

[1]) Історія породнього руху, напр. Славян, показує нам, якої твердої працї Юнґманів, Шафариків, Палацьких і т. и. вона коштувала. Коли б треба було доповнити прикладами Европи, що такої ж працї потрібує й рух соціялїстичний, то ми б нагадали, пропускаючи старі приміри, хоч напр. те, що в „Всесьвітній спілцї робітників" були такі люди, як К. Маркс, — із перших учених економістів, Е. Реклю, — з перших ґеоґрафів у сьвітї, — що з т. зв. робітників, які були членами Громади Паризької (Комуни) багато таких, які належали до найлїпших у свойому ремеслї, напр. Chardon — котляр (chaudronier), Clemence і Varlin — переплетчики,

Од того, чи більшу, чи меншу працю, й у загалї, чи більше, чи менше впорядкуваня й у Росії, й по за Росією покажуть українські громадівцї власне в теперішні часи, поки в Росії ще ламлеть ся самодержавство, залежить і те, чи вистоять Українцї, як щось самостійне, яке безпосередно йде до великої мети проґресу европейських громад, чи ні, — чи підуть вони як прихвостнї за сусїдами, скорше всього за Москвинами. Безперечно, конституція в Росії дасть волю чималій купі працї української, найбільше породно-науковій: тодї заложать ся на Українї заклади подібні славянським Матицям і притягнуть до себе спокійнійших людий із українолюбцїв із панства, яких праця буде посередно, а иноді й просто, корисна й для українських громадівцїв. Тільки таж конституція дасть іще більшу волю й силу московським людям, і вони, певно, посунуть свої справи так, що потягнуть за собою велику купу помосковлених людий і на Українї. Українство не згине до часу, але зістанеть ся знову „провінціяльним родичем“, прихвостнем. А коли хто згодивсь із тим, що ніхто так не послужить чоловікови, як сам він, — то й мусить же згодитись і з тим, що ніхто так не послужить і людям якої країни, як самі вони. А з прихвостнїв яка ж служба!...

28 грудня, 1878 р.

Durand — швець, Pindy — столяр і ріжчик на металях, Ranvier — маляр на склї, Oudet — маляр на фарфорі, Avrial і Langevin — механїки і т. и. Між ними деякі, як напр. Clemence, Varlin, Malon (колись чорнороб — homme de peine, — тепер редактор Socialisme progréssive), Fraenkel, Pindy і ин. здобули собі доволї високу теоретичну науку, Chardon, Langevin, Pindy й після вигнаня звернули на себе увагу й неприхильників великою дотепністю в своїй працї, — Camelina, — бронзівник, не член комуни, а директор монетного двора за її часи, вспів навіть залишити по собі поліпшене виробу сплавів монетних, яке признав уряд і після комуни.

Оповістка.

„Україньско-руська Видавнича Спілка“ видала доси отсї книжки:

В першій серії:

		Цїна в короновій вал.
1.	**С. Ковалїв.** Девертир і иньші оповіданя	1·60 К
2.	**Іван Франко.** Поеми.	1·60 „
3.	**О. Кобилянська.** Покора і иньші оповіданя	1·40 „
4.	**Ґю де Мопасан.** Дика пані і иньші оповіданя	1·30 „
5.	**І. Франко.** Полуйка і ин. борисл. оповіданя	1·40 „
6.	**Н. Кобринська.** Дух часу і иньші оповіданя	1·60 „
7.	**Кнут Гамсун.** Голод, роман	2·20 „
8.	**Леся Українка.** Думи і мрії. Поезії	1·60 „
9.	**С. Ковалїв.** Громадські промисловці, опов.	1·60 „
10.	**У. Шекспір.** Гамлет, принц данський	1·80 „
11.	**Генрик Понтоппідан.** Із хат. Оповіданя	1·40 „
12.	**Богдан Лепкий.** З житя. Оповіданя.	1·20 „
13.	**Ґергарт Гауптман.** Візник Геншель	1·60 „
14.	**М. Коцюбинський.** В путах шайтана. Оповід.	1·60 „
15.	**У. Шекспір.** Приборкана гоструха	1·40 „
16.	**Панас Мирний.** Лихі люди	1·40 „
17.	**В. Короленко.** Судний день	1·20 „
18.	**У. Шекспір.** Макбет	1·60 „
19.	**К. Ґуцков.** Уріель Акоста	1·40 „
20.	**У. Шекспір.** Коріолян	1·80 „
21.	**М. Яцків.** В царстві сатани	1·60 „
22.	**Панас Мирний.** Моровенко	0·90 „
23.	**Лесь Мартович.** Нечитальник.	1·60 „
24.	**М. Коцюбинський.** По людському.	2·00 „
25.	**В. Оркан.** Скапаний сьвіт, драма	1·00 „
26.	**Василь Стефаник.** Дорога, новелї	1·60 „
27.	**У. Шекспір.** Юлїй Цезар	1·60 „
28.	**Л. Толстой.** Відроджене. (3 томи)	3·60 „
29.	**К. Гавлїчек-Боровский.** Вибір поезій	1·60 „
30.	**Ф. Заревич.** Хлопська дитина	1·80 „
31.	**І. Франко.** Коваль Бассім	1·60 „
32.	**У. Шекспір.** Антоній і Клеопатра	1·80 „
33.	**Е. Тимченко.** Калевала, фінська епопея	3·00 „
34.	**О. Катренко.** Пан Природа і ин. оповіданя	1·40 „
35.	**У. Шекспір.** Багато галасу з нечевля	1·60 „
36.	**Іван Франко.** Сім казок, новелї	1·40 „
37.	**С. Воробкевич.** Над Прутом, поезії	1·60 „
38.	**У. Шекспір.** Ромео і Джульєта	1·80 „
39.	**К. Сроковський.** Оповіданя	1·40 „

40. **А. Кримський**. Пальмове гилля. (3·00) . . 2·00 К
41. **О. Конискький**. Мололий вік Макс. Одинця . 2·00 „
42. **Ґю де Мопасан**. Горя́ і иньші оповіданя . 1·30 „
43. **В. Кравченко.** Буденне житє. Оповіданя . . 2·00 „
44. **У. Шекспір**. Король Лір . . . . 1·80 „
45. **Д. Лукіянович**. За Кадильну, повість . . . 3·00 „
46. **Г. Гайне**. Подорож на Гарц . . . . 1·20 „
47. **І. Франко.** Захар Беркут (брош. 1·20) К. опр. 1·60 „
48. **У. Шекспір.** Міра за міру. . . . . 1·40 „
49. **М. Коцюбинський**. Поєдинок і ин. опов. . . 2·00 „
50. **О. Стороженко**. Марко проклятий, поема . . 1·40 „
51. **С. Ковалїв** Риболови. . . . . 2·00 „
52. **Марко Вовчок**. Народнї оповіданя. т. І. (1·60) 2·00 „
53. **П. Мирний**. Серед степів. Оповіданя . . . . 3·00 „
54. **Е. Ярошинська**. Перекиньчики . . . . . . 2·60 „
55. **В. Винниченко**. Повісти й оповід. . . . . 3·00 „
56. **Л. Мартович.** Хитрий Панько . . . . 1·50 „
57. **В. Вересаєв.** Записки лїкаря . . . . 3·00 „
58. **М. Вовчок** Народнї оповіданя Т. ІІ. (1.60) . 2·00 „
59. **М. Ґорький.** Мальва і иньші опов. . . . . 2·50 „
60. **М. Дерлипя.** Композитор і иньші опов. . . 2·00 „
61. **Ю. Заєр**. Легенди. . . . . 2·40 „
62. **А. Чехов.** Змора і инь. опов. . . . . 2·40 „
63. **Н. Кобринська.** Ядзя і Катруся та инь. опов. 1·80 „
64. **Д. Лукіянович.** Від кривди, повість . . . . 2·00 „
65. **А. Чайковський.** Оповіданя . . . . 2·00 „
66. **Марко Вовчок.** Народнї оповіданя, т. ІІІ. . 3·80 „
67—68. **І. Левицький.** Хмари. . . . . 4·80 „
69—70. **Е. Золя.** Жерміналь . . . . 6·00 „
71. **О. Маковей.** Оповіданя . . . . 3·00 „
72. **І. Франко.** На лонї природи. . . . . 3·60 „
73. **Кароль Кавцкі.** Народність і її початки (0·60) 1·00 „
74. **Фр. Енґельс.** Людвік Фаєрбах. . . . (0·50) 0·90 „
75. **Фр. Енґельс.** Початки родини. . . . (1·50) 1·90 „
76. **Ш. Сеньобо.** Австрия в XIX столїтю (0·80) 1·20 „
77. **В. Будзиновський.** Хлопська посілість (2·00) 2·40 „
78. **К. Флямаріон.** Про небо . . . . . . (2·00) 2·40 „
79. **М. Драгоманів.** Переписка (вичерпано) . . 1·80 „
80. **С. Степняк.** Підземна Росія . . . . . (3·00) 3·40 „
81. **Адріян.** Аґрарний процес у Добростанах (1·00) 1·40 „
82. **І. Тен.** Фільософія штуки . . . . . (1·00) 1·40 „
83. **Дж. Інґрем.** Історія політ. економії . . . . 4·00 „
84. **Е. Феррієр.** Дарвінїзм. . . . . (1·30) 1·70 „
85. **Й. Конрад**. Національна економія . . . . . 2·30 „
86. **В. Стефаник.** Моє слово, оповіданя . . . . . 4·00 „
87. **Ж. Масперо.** Старинна історія схід. народів т. І. 2·80 „
88. **М. Коцюбинський.** У грішний сьвіт . . . . . 2·00 „

89. **М. Карєєв.** Фільософія культурної й соціяльної історії XIX ст. . . . . 2·80 К.
90. **О. Кобилянськ .** До сьвіта. Новелї і нариси 2·80 „
91. **О. Авдикович.** Моя популярність . . . . . . 2·60 „
92. **Е. Фрас.** Нарис ґеольоґії . . . . 1·60 „
93. **Б. Лепкий.** Кара та иньші оп зіданя . . . 2·40 „
94—95. **П. Стороженко.** Історія західно-европейських літератур до кінця XVIII ст. . . . . 4·40 „
96. **Ґ. Байрон.** Чайльд Гарольд . . . . 1·80 „
97. **М. Драгоманів.** Шевченко, українофіли й соціялізм . . . . 2·00 „
98. **Марк Твайн.** Том Соєр . . . . 3·— „

Книжки під чч. 73—84 друковані в давній другій серії (Науковій Бібліотеці). Цифри в скобках подані за брошуровані примірники.

У другій серії вийшли:

1. **М. Грушевський.** Б. Хмельницький . . . 0.20 К.
2. **Курцій Руф.** Фільотас . . . . 0·20 „
3. **В. Наумович.** Величина звіздяного сьвіта. . 0·15 „
4. **Панас Мирний.** Лови . . . . 0·06 „
5. **І. Пулюй.** Непропаща сила . . . . 0·20 „
6. **М. Грушевський.** Бех-Аль-Джуґур. . . . . 0·10 „
7. **І. Раковський.** Вік нашої землї . . . . . . 0·10 „
8. **А. Чехов.** Каштанка . . . . 0·15 „
9. **М. Драгоманів.** Мик. Ів. Костомарів . . . 0·15 „
10. **Е. Золя.** Напад на млин . . . . 0·20 „
11. **І. Пулюй.** Нові і перемінні звізди . . . . . 0·15 „
12. **Г. Квітка.** Маруся . . . . 0·50 „
13. **М. Левицький.** Умова для селян. спіл . . 0·20 „
14. **П. Куліш.** Орися. . . . . 0·06 „
15. **М. Кистяковська.** Іван Гус . . . . 0·20 „
16. **О. Стороженко.** Оповіданя. І. . . . . 0·20 „
17. **В. Барвінський.** Досліди з поля статистики 0·20 „
18. **В. Короленко.** Ліс шумить . . . . 0 20 „
19. **І. Франко.** Шевченко в польській рев. леґенді 0·40 „
20. **В. Гіґо.** Кльод Ґе . . . . 0 25 „
21. **Е. Еґан.** Руські селяни на Угорщині . . . 0 25 „
22. **П. Мирний.** Лихий попутав . . . . 0·40 „
23. **А. Д. Уайт.** Розвій ґеоґрафічних поглядів. . 0·30 „
24. **Ів. Франко.** Украдене щастє . . . . 0·50 „
25. **С. Єфремов.** Національне питанє в Норвеґії 0·30 „
26. **П. Ніщинський.** Гомерова Ілїяда (1 пісня) . 0·30 „
27. **М. Драгоманів.** Два учителї . . . . 0·40 „
28. **Е. Золя.** Повінь . . . . 0·30 „
29. **С. Томашівський.** Київська козаччина 1855 р. 0·10 „

30. **П. Ніщинський**. Гомерова Іліяда (2 пісня) . 0·35 К.
31. **Т. Масарик**. Ідеали гуманности . . . . . . 0·35 „
32. **Люкіян**. Юпітер у клопотах . . . . 0·30 „
33. **М. Костомарів**. Письмо до ред. „Колокола“ 0·20 „
34. **М. Гоголь**. Вій... . . . . 0·40 „
35. **І. Раковський**. Вулькани . . . . 0·20 „
36. **Ґ. Фльобер**. Іродіяда . . . . 0·30 „
37. **О. Терлецький**. Москвофіли й народовці . 0·30 „
38—39. **І. Турґенєв**. Ася . . . . 0·40 „
40. **Л. Боровиковський**. Маруся. . . . . 0·25 „
41—42. **Данте Аліґері**. Пекло, пісни I—X . . . 0·40 „
43—45. **В. Олехнович**. Раси Европи . . . . . 0·70 „
46—48. **Л. Толстой**. Крайцерова соната . . . . 0·90 „
49—50. **О. Бодянський**. Українські казки . . . 0·50 „
51. **Е. Золя**. Смерть Олівіє Бекайля . . . . . . 0·25 „
52. **А. Уайт**. Розвій астроном. поглядів . . . . 0·45 „
53. **П. Ніщинський**. Гомерова Іліяда (3 пісня) . 0·25 „
54. **А. Міцкевич**. Лист до гал. приятелів . . . 0·45 „
55—56. **Л. Толстой**. Смерть Івана Іліча . . . . 0·55 „
57. **В. Брайтенбах**. Біольоґія в XIX в . . . . 0·25 „
58—59. **М. Горкий**. На дні житя. . . . . 0·70 „
60—61. **М. Верн**. Біблїя. студія . . . . 0·40 „
62—63. **Г. Кляйст**. Маркіза О.... . . . . 0·40 „
64. **М. Карєєв**. Фільософія історії . . . . 0·25 „
65—67. **Ф. Достоєвский**. Грач . . . . 1·50 „
68. **Ш. Сеньобо́**. Міжнародні революційні партії 0·40 „
69—71. **І. Турґенєв**. Весняні води. . . . . . . 1·30 „
72. **А. Д. Уайт**. Розвій поглядів на лихву . . . 0·30 „
73.—74. **П. Куліш**. Українські оповідання. . . . 0·90 „
75. **Ф. Ляссаль**. Про суть констітуції . . . . . 0·30 „
76—77. **А. Шаміссо** Петро Шлеміль. . . . . . 0·70 „
78. **М. Драгоманів**. Літ.-сусп. партії в Галичині 0·40 „
79. **Д. Мордовець**. Оповідання . . . . 0·60 „
80. **О. Конигський**. Листи про Ірляндію . . . . 0·45 „
81—82. **І. Левицький**. Гуморески . . . . 0·75 „
83. **Ю. Візнер**. Житє ростин у морі . . . . . . 0·15 „
84—85. **П. Ніщинський**. Гомерова Іліяда, IV—VI 0·80 „
86. **В. Антонович**. Поль.-українські відносини 0·40 „
87. **І. Турґенєв**. Муму . . . . 0·30 „
88—90. **А. Кримський**. Мусулманство і його будучність . . . . 1·70 „
91—92. **О. Стороженко**. Оповідання. II. . . . . . 1·10 „
93. **А. Д. Уайт**. Розмови з Л. Толстим . . . . 0·30 „
94—96. **Ф. Купер**. Зьвіробийник . . . . 1·00 „
97—98. **О. Вайсмаєр**. Про туберкульозу . . . 0·90 „
99—100. **О. Стороженко**. Оповідання III. . . . . 0.85 „
101. **Л. Толстой**. Схаменїть ся . . . . 0.20 „

Українсько-руська Видавнича Спілка

видала своїм накладом отсї друки, які можна тільки в неї замовляти:

Контракти купна і продажі:

		Ціна лібри
1.	Вз. I. На білім папері	1·— К.
2.	„ II. „ „ „	1·— „
3.	„ III. „ „ „	1·— „
4.	„ I. На сірім папері	0·80 „
5.	„ II. „ „ „	0·80 „
6.	„ III. „ „ „	0·80 „

Табулярні друки:

7.	I. Б. Табулярний скрипт	0·80 „
8.	II. Б. „ „	0.80 „
9.	I. Б. Рубрум до таб. скр.	0·40 „
10.	II. Б. „ „ „ „	0·40 „

Друки до процесу:

11.	I. Повновласть до процесу	0·40 „
12.	II. Позви дрібні	0·60 „
13.	III. „ о нак. заплати	0·80 „
14.	IV. „ о екзекуцию на движ.	0·80 „
15.	V. „ „ „ „ недвиж.	0·80 „
16.	Рубрум до позву II.	0·40 „
17.	„ „ „ III.	0·40 „
18.	„ „ „ IV.	0·40 „
19.	„ „ „ V.	0·40 „
20.	Рахунок із канцеляриї адвоката	0·40 „

